

ქართველი მაჰმადიანები

კინტრიშის სეობაზე.

თბილისი

ატამბა ა. ი. მანსვეტოვისა, ლ.-მელიქოვის ქ., მდივანის სახ., № 12.

1891

ქართული მაჰმადიანები.

ენც საქართველოს ისტორია იცის, იმას ისიც ეკუთვნება, რომ ძველათ, ვიდრე საქართველო მტერთაგან დაეცემოდა, მინამდის საქართველოს ერთ უმთავრეს ძალას დასაუღლეთი საქართველო შეადგენდა. ვიდრე ქართველებს აქ ფეხი ჰქონდათ გამაგრებული, მინამ მათ მტერი ეერას აკლებდა. ეს იყო ერთადერთი უმთავრესი სამხედრო ძალა. ჩვენმა მტრებმაც კარგად იცოდნენ ეს და ამიტომ მათ უმთავრეს ნატერას ის შეადგენდა, რომ საქართველოსთვის ეს მოხდენილი მხარე ჩამოეგლიჯათ. და მის შემდეგ ესენი სხვასაც აღვილათ დაიპყრობდნენ და ფეხს გაიმაგრებდნენ. ოსმალებმა წადილი აღისრულეს: აუარებლის სისხლის ღვრით და ღვენა-ოხრებით დაიმორჩილეს საქართველოს ის დასაუღლეთი ნაწილი, რომელიც ცნობილია და ქებული ძველის ძველათ არამც თუ მარტოთ საქართველოს ისტორიულს წიგნებში, არამედ უცხო ტომთ მწერალთ ნაწერებშიაც.

საქართველოს აღორძინებიდამ ჩვენის მწერლების, გამოჩენილის პოეტების, მთარგმნელების თუ მხედარ-მთაგრების საენგ-გმირთა ეს დასაუღლეთ საქართველოს მხარეა მიღებული ანუ სამცხე საათაბაგო, აჭარა და სხვანი.

თუ ოდესმე საქართველო იდიდებოდა და სახელოვნებდა, ვიტყვით თამამად, რომ ყველა ამ დიდების და სახელოვნების მიმნიჭებელნი და მწარმოებელნი აქაური პი-

რები იყვნენ. მეზუმეტე საუკუნის გასელამდის, ჩვენ ვერ ენახავთ ვერც ერთს ნაშთს ჩვენის ძეგლის ცხოვრებისას, რომ მას ამ მხრის ბეჭედი არ აჩნდეს. ვერ ენახათ ვერც ერთ ძეგლ ქართულს ხელთ-ნაწერს, რომ ეს წიგნი ან ამ მხარეში არ იყოს დაწერილი და ან, თუ სხვაგან დაწერილა, ამასაც კი ეს ხსენებული მხარე არ მიმოეგლოს.

საბერძნეთის სიახლოვის გამო, აქ აღორძინდა ყველაფერი. აქ აღორძინდა ძეგლის-ძეგლათ სხვა-და-სხვა ხელოვნება: ქვის მკრელობა, ჩუქურთმის, მიწით-მზომელობა, ვაჭრობა, *) ექიმობა და სხვანი.

აქვე აღორძინდა ქართული მწიგნობრობა, ტაძრების შენება, მათი ხელოვნება, მხატვრობა; შემდეგ-დროში ქართველთ მწერლები, ბერ-მონაზვნები, სასწავლებლები და სხვანი. აქედამ გამოვიდნენ, თითქმის, ყველა ჩვენი დიდებული პირები: შოთა რუსთაველი, დავით საათაბაგოელი, შავეთელი, იოვ. პეტრიძე, გიორგი მთაწმინდელი და სხვანიც მრავალნი, რომელთა მოთვლა აქ საჭირო არ არის. ამ მხრის ტაძრების სიმრავლეც ხომ ყველასთვის ჭეშმარიტია; აქ ძეგლათ აღორძინებული სასწავლებლების ისტორიაც ხომ ცნობილია. კმარა მარტო ერთი ტბეთის სასწავლებელი აღენიშნოთ. მოკლეთ რომ ესთქვათ, ეს მხარე საეანე იყო იმ დიდებისა და სახელოვნებისა, რაც კი საქართველოს მიენიჭა და აღმოუბრწყინდა ოდესმე. ყველაფრის დასაწყისს აქ ეძლეოდა აღორძინება და ამის შემდეგ იგი იფინებოდა და ვრცელდებოდა მთელს საქართველოს კუთხეებში. ასე და ამ გვარათ, დასაუღეთ საქართველოს ქართველებს დიდი სამ-

*) არხეოლოგიური მოგზაურობა ჯგურია-აკარაში, დ. ბაქრაძისა. 1879 წ. პეტერბურგი.

სახური მიუძღვით მთელ ქართველთა წინაშე და ამათ სამსახურს დღესაც კი მოჰყავს კაცი განციფრებაში. ამიტომაც იყო, რომ, ეიღრე საქართველო დაეცემოდა, მინამდის ქართველ მეფეების პატივსადებელ და საქებელ მხარეთ ეს ნაწილი ითვლებოდა. თვითაც უმეტეს ნაწილ აქეთ სცხოვრებდნენ. თითქმის აქ გაძლიერდნენ ბაგრატიონთ დინასტიის წარმომადგენნი.

დღეს კი, ეს ოდესმე დიდებულიათ წოდებული მხარე და თითქმის დამბადებულიც ჩვენის ყოელის დიდების და სახელოვნებისა, ოსმალთა-მიერ დაპყრობის და დევნილების მეოხებით დაეარდნილია ძირს, აქ ყველაფერი დაქვეითებულია და ჩვენი ძველი ქართველები, ჩვენი გამოჩენილი მესხნი იმ დროისანი აღარ არიან, რაც ოდესმე ყოფილან. აქ ყველაფერი ქართველებისა ფერფლად ქცეულა, აქ მხოლოდ ერთათ ერთი ქართული ენა არსებობს, რომელიც სამი საუკუნის განმავლობაში ათასის წვითა და დაგვით შეუწაბესთ მაჰმადიანთ ქართველთა. მადლობა ღმერთს, რომ ამათ, ამდენის ხნის განმავლობაში, თავიანთი დედა-ენა მაინც დაიცვეს, სხვას ეინ რაღასა სთხოვს. რაკი აქამდის მოახწიეს ამათ, რაკი ამათ დაიცვეს თავიანთი დედა-ენა და მწიგნობრობაც-კი, ეხლა ჩვენი ვალია, რომ ამ ძველათ აღორძინებულ ერის შთამომავალთ შეილებს ყურადღება მიეაქციოთ და მათის გაწეითარებისთვის რამე ეიზრუნოთ. ეს იყო თითქმის ჩვენი მამა-პაპების ნატერა, წადილი და ანდერძი.

ასპინძის ომამდის ქართველებს კიდევ ჰქონდათ იმედი, რომ ამ მხარეს მეორეთ შემოვიერთებოთ, მაგრამ ეს ეერ მოხდა და ასპინძის ომის შემდეგ-კი ქართველთ სამუდამოთ გადაიწყვიტეს იმედი. ამ ხნებამდის კი აქ რამდენი პატიოსანი ქართველი პირი დაკუწულა ოსმალთ ფაშეზი-

სა და ბეგებისაგან, რამდენ ქართველს-მქადაგებელს და ქართველობის მეძიებელს მოჰლებია ბოლო, ამას კაცი ვერ მოსთელის, ეინ აღნუსხავს! დღეს კი ჩვენს მამაპაპებს თავიანთი წადილი და ნატერა აუსრულდათ:—ეს ძველათ ქებული საქართველოს ნაწილი და ოსმალთაგან უწყალოდ დაცემული ქართველობა შემოერთებულია თვის მეგეარტომე ქართველებთან და ესენი დღეს ჩვენგან დიდს დახმარებას და შეელას საჭიროებენ, მით უფრო, რომ მის მეოხებით გაიგონ თავიანთი წინაპართ თავსგადასავალი, ისტორია, ეინაობა, შთამამელობა, გაგეიცნან ჩვენ, გაიცნან ქართული ენა, მწიგნობრობა და ბოლოს შემოგეიერთდნენ ისე, როგორც რიგი და წესია. ყველა ამავების აღორძინების და გაერცელების საქმე ჩვენზეა დამოკიდებული. ჩვენ თუ ზოეინდომებთ რამეს, მაშინ აქ ყველაფერი გაკეთდება, თუ არა და, ისიც დაეცემა, რაც აქამდის შეუნახავთ მათ ოსმალთ მფლობელობის ქვეშ; ამისი მოვალეები ვართ ჩვენ, ეს უნდა იყოს ჩვენს სამღვთო ეალათ. თუ ჩვენ გეინდა, რომ წინ წავიდეთ, ქართული ენა არ დაგვეკარგოს, და რამეს დავემგზავსოთ, მაშინ ამ ერის ნაწილს დიდი სამსახური და შემწეობა უნდა აღმოვეუჩინოთ. აქ უნდა გაიხსნას სკოლები, აქ უნდა გაეაერცელოთ ქართული წიგნები. ჩვენ უნდა გავიცნათ იგინი და მათ უნდა გავაცნათ ჩვენი წადილიც. იმედი, რომ ესენიც პატივით მოგვეგებებიან, რადგანაც ყველა მათ მოწინავე პირთაგან დახმარების თხოვნის მეტი სხვა არა ისმის რა.

უნდა ესთქვათ, რომ ჩვენს დაკარგულ და დიდის ხნით დაშორებულ ძმებში პირველათ დ. ბაქრაძემ იმოგზაურა და აღწერა. პირველათ ამან გვამცნია ამ ერის ეითარება და საქმენი. ამ დრომდის-კი ჩვენ მათი სულ არაფერი ამბები ეიცოდით; სამი საუკუნის განმავლობაში

ისე დაეშორდით ერთმანეთსა, ისე მიგვაეციყდა ერთმანეთი, რომ ერთმანერთის არსებობაც-კი აღარ ეიცოდით! ამ ოცი წლის წინეთ ქართველი კაცისთვის რომ გეტქო: ქართველი მაჰმადიანი ვარო, ის გაოცებით შემოგხედავდა. დღეს კი ეს ცოტათი ყველასთვის ცხადი შეიქნა. ცოტათი ჩვენც გაეიცანით იგინი და იმათაც გაგეიცნეს ჩვენ. იმედია, რომ დღეის შემდეგ უფრო გაეიცნობთ ერთმანეთს, რადგანაც წადილი ორსავე მხრის ქართველებში სჩანს. ამ იმედებით გატაცებული, მეც წაველ ჩვენს მოძმე მაჰმადიანებში და მოვიწოდებ მათი გაცნობა და აღწერა. მე გაეიცანი ქართველ მაჰმადიანთ მხოლოდ ერთი ნაწილი და ამის აღწერას ახლა აქ წარმოვადგენ.

ქართველთ მაჰმადიანთ შემავალ სამშლელარზე მდებარე პირველ კარის ბჭეთ დაბა ჩურუქსუ ითელება, ანუ როგორც ახლა უწოდებენ, ახალ-ქობულეთს. რკინის გზით ბათუმში მიმავალი აქ უნდა გადმოხტეს პირველათ და მერე ამ ქობულეთიდან მოუხდება ფეხით და ცხენით მგზავრობა მთელს ქართველთ მაჰმადიანებში.

ქობულეთი მდებარეობს საქართველოს დასავლეთ ნაწილში, ბათუმის სიახლოვეს, ზღვის პირას. ქობულეთში მცხოვრებთ რიცხვი 200 კომლზე მეტია და მთლათ ამ საზოგადოების ნაწილში კი 1000 კომლამდე იქნება, ორივე სქესის 11,000 სულამდის. ამავე ქობულეთში დასახელებულა 130 კომლი რუსები; დღეს ამათგან მხოლოდ 73 სული დარჩენილა, დანარჩენი კი დახოცილან. ეინც დარჩენილა, არც ისინი არიან კარგ დღეში: უმეტესი ნაწილი იმათგანი ავთამყოფები არიან. ყველა ესენი სარწმუნოებით მაჰმადიანები არიან, შთამამავლობით, ენით და ზნეჩვეულებით კი ქართველნი, და უმეტეს ნაწილად შინა თუ გარეთ ქართულ ენასაც ხმარო-

ბენ. ამათში ქართული წერა-კითხვაც ბევრმა იცის. კობულეთი არის პატარა ქალაქი, რომელიც კინტრიშის საბოქაულოში შუაგულ ქალაქად ირიცხება. ამიტომ აქაურ მაჰმადიანთ ქართველები მეურნეობის გარდა ვაჭრობასაც მისდევენ, მაგალითად: აქ ქართველს მაჰმადიანებს აქეთ ფარჩის სავაჭრონი, მეწერიმლის, სხვა და სხვა ავეჯულისა და ჭურჭლის, ამათ ვაჭრობავე გამართული აქეთ ბათუმს, ტრაპიზონს და სტამბოლში. ამავს გარდა, აქვე არის საქმელების ღუქნები, ოსმალურ წესზე გაწყობილი და ყავახანები, სადაც საღამ-საღამოობით წითელ ფეს დახურული ქართველ მაჰმადიანები იკრიბებიან, ყავასა სვამენ, ჩიბუხს სწევენ, წარდსა თამაშობენ და ამით ღროს ატარებენ. აქაურს ყავახანებში ყველგან ქართული ენა არის სახალხო ენად; იშვიათად რომ ოსმალურად ხმა ამოიღონ. თუ იტყვიან რასმე, იმასაც იმ შემთხვევაში, თუ ეინმე სტამბოლელი, ანუ როგორც ესენი ამბობენ, „გრანიცის“ კაცი შეხვდათ. აქ ქართულის ენის ასე დაცვის მეოხებით საქმე ისეა დაყენებული, რომ ერთ ყავახანის პატრონს, რომელიც ოსმალოელი თათარია, ქართველ მაჰმადიანებს ქართულად ელაპარაკება. ასევე სხვა სავაჭრო ადგილებში. აქ მყოფი სხვა ქვეყნის ოსმალელები და ბერძნები მთელს დღეს ქართულს ენაზედ საუბარს არიან იძულებულნი.

აქაურმა ქართველმა მაჰმადიანმა ქალებმა ხომ სულ არ იციან სხვა ენა. თავიანთის დამწყდელულის ცხოვრებით ფაქიზათ დაუცავთ ქართული ენა და ზნე-ჩვეულება. პირ-ბადე, ტანსაცმელი კი წმინდა ოსმალური აქეთ. აქ ქალი, კაცი, თუ პატარა ბავშვი ყველა ქართულად მღერის. ამ დღეებში მოვისმინე ამათი სიმღერა, რომელსაც „ნაღურს“ ეძახიან. ზოგიერთს ჩვენებურს უქმე-დღეებს

ინახევენ, მაგალითად 20 იელისს. ამათ წმინდა ელიობა შეინახეს. ერთ ალაგს აქაური ხოჯა იყო, გეარად კობალაძე, და იმან სთქვა: ვინც დღეს იმუშავენს ყანაში, იმას ყანა გაუზმებაო. ამეებს გარდა სხვა წმინდა დღესასწაულებსაც უქმობენ და ხშირად სამღეთო და შეწირულებაც იციან. აქაურ ეპქრების უმეტეს ნაწილსაც დაეთრები ქართულად აქეთ ნაწერი-შედგენილი. ძნელად თითო ოროლა ეპქარი მაინც მოიძებნოს მათ შორის, რომელთაც თათრულადა ჰქონდეს ნაწერი; ესეც ახალგაზდებში, რადგანაც ბათუმის მუფთის ერთგულის მოქმედების მეოხებით, აქ ამ ბოლოს დროს, ქართველ მაჰმადიანთ პატარა ბავშვებში თათრული წერა-კითხვა საკმარისად გაერცვლებულა, და 7—8 წლის ბავშვებსაც კი აქაური მოლა და ხოჯები არაბულ-ოსმალურს წიგნებს აკითხებენ, თუმცა ყმაწვილებს ამ წანაკითხის სულ არაფერი ესმით-რა. ეს უცოდნელობა ზოგიერთს ქართველს მოლას და ხოჯასაც ეტყობა. ზოგიერთს ლოცვები ვათქმევინე და დავსწერე, ბოლოს ამისი თარგმანი ესთხოვე, მაგრამ ვერც ერთმა ვერ მითარგმნა. ბევრს სულ უბრალოდ თარგმნის შნოც არა აქვსთ, თუმცა ქართულს თათრულზე გაცილებით კარგათ ლაპარაკობენ და ამათი დედა ენა ქართული ენა არის.

ამ დღეებში, აქაურს მაჰმადიანს ქართველს ეპქრებსა და მოხელეებს სიტყვა გაუჟკარ, რომ კარგი იქნება თქვენს შვილებს ოსმალურს გარდა, ქართულსაც ასწავლიდეთ მეთქი. — რა ექნათ, ბატონო, ჩვენ დიდი სურვილი გვაქვს და ასე ბლომად დასახლებულს ქართველს თათრებში საჭიროც არის, რომ ქართულსაც ვასწავლიდეთო, მაგრამ კაცი არა გვეყავს, რომ ამ საქმეში გვიპატრონოს და როგორმე სკოლა გაგვიმართოსო. ერთმა სთქვა: ჩემს

შეიღოს რომ ვინმემ ქართული და რუსული ასწავლოს, მის სამაგიეროს წელიწადში 40 მანეთს გადაეხდის, მაგრამ ბათუმში კი ვერ გავგზავნი, რადგანაც იქ თვეში თითო ბავშვს 15 მან. მოუწდება და მე საღ მაქვს იმდენი შეძლება, რომ იქ გადავიყვანო ბავშვებიო. ასევე ემართებათ სხვა მაჰმადიან ქართველებსაც. შეუძლებლობის გამო თავიანთი შეილები სულ ვერ მიჰყავთ ბათუმის ქართველების სკოლაშიო. აქ, ქობულეთში, რომ გაიმართოს სკოლა, ერთს წელიწადში ოთხმოცს ყმაწვილზე მეტი მოგროვდებაო. ამ საქმეს რომ ჩვენმა წერა-კითხვის საზოგადოებამ მოჰკიდოს ხელი და სკოლა დაგვიარსოს აქა, ამ საქმეში ჩვენც მივიღებთ მონაწილეობასაო; ჩვენის შეილებისთვის ხოჯას თუ ვიყოლიებთ, რომ თათრული ასწავლოს, იმას ჩვენს ფულს მიეცემთო. აქა გვაქვს ჩვენ შეკრებილი 500 მ., რომელიც ჩვენს ბოქაულის აბარია, ამასაც ამ სკოლის სასარგებლოდ გადავღებთ და იმისს სახლს მოხმარდესო. ამას გარდა, არც სხვა ხარჯის გადახდას ავარიდებთ პირს, თუკი ასეთს ეალს დაგვდებს ვინმე და ქობულეთში სკოლას მოგვიხერხებსო. ასეთივე ნატერა განაცხადა ქობულეთის ქართველმა ხოჯამ, გვარად კობალაძემ. ეს კობალაძე ოცდაჩვიდმეტი წელიწადია რაც ხოჯათ არის. არაბული წერა-კითხვა კი ვიცის, სთქვა, მაგრამ საუბედუროდ, ქართული-კი არა, თუმც ამ ათის წლის წინადაც-კი მსურდა, რომ ქართული შემეწავლაო; მე მაქვს არაბულის ენაზე ჩე ნებური სახარება, დაღითნი და სამოციქულო, ეკითხულობ, ხოლო მსურდა, რომ ესენი ქართულს ენაზე წამეკითხა და გამეგო რამე, მაგრამ ერთი კაცი ვერ ენახე, რომ ან კითხვა ესწავლებინოს ჩემთვის და ან ერთი პატარა ალიფაბეი (ანბანი) მოეცაო.

მე გადავეცი ქართული ანბანი, იმან მიიღო კი, მაგრამ სთქვა, ახლა მე აღარ შემეფერება ამის სწავლაო. პატარა ყმაწვილებისათვის კი დიდი სამღთო საქმე იქნება, თუ აქ სასწავლებელი დაარსდაო. ამავე ხოჯას ქობულეთში, ანუ, როგორც ძველათ უწოდებენ, ჩურუქსუს პატარა სკოლა აქეს და ქართველ მაჰმადიანთ პატარა შეილებს არაბულს წერა-კითხვას და ლოცვებს ასწავლის. ეს ხოჯა ქობულეთში გრ. გურიელს შეხვდა, ლაპარაკი ჩამოაგდეს და გამოსჩნდა, რომ ძველად ესენი აზნაურები ყოფილან. ხოჯამ სთქვა, რომ ჩვენ ჩვენი საგვარეულო ეკლესია გვაქესო. ამაზე გურიელმა მიუგო: ხოჯა! ეგ სულ ერთია, როგორც გინდათ ისე ილოცეთ, ოღონდ თქვენს სამშობლო ენას კი ნუ დაივიწყებთო, ეს ხოჯა საკმარისად თანატიკიც ყოფილა. ერთ დღეს იმან იქადაგა: საქმე ის კი არ არის, რომ თათრის სჯული თათრის სახელმწიფოში შეინახათო, საქმე ის არის, რომ ავერ აქ, ამ ქრისტიანეთ ახლო მდებარე სოფლებშიო.

სხვათა მრავალთა შორის, რომელნიც მუდმივ მფარველობასა და თანაგრძნობას აღმოუჩენენ. ამათის თხოვნით და დაეალებით: ვიტყვი, რომ საერთოდ ესენი დიდს ნატერას, დიდს სურვილს და თანაგრძნობას აცხადებენ, თუ აქ ქობულეთში ქართველ მაჰმადიანებისთვის სკოლა დაარსდა. ამის შესახებ „წერა-კითხვის საზოგადოებასაც“ მიუვა თხოვნა და იმედი აქეთ: რომ უყურადღებოთ არ დასტოვებენ ჩვენს თხოვნასა და ქართველ მაჰმადიანთა პატარა ყმაწვილების განათლების საქმეს ჯეროვანს თანაგრძნობას აღმოუჩენნო.

ქობულეთში მე ქართველ მაჰმადიან გულ-ალა-კაკაც-ოღლისთან ვიყავი ჩამომხტარი. აქ ქართველი მაჰმადიანები ჩემს წიგნებს ახლოც არ ეკარებოდნენ, შემდეგ კი, რაკი

ნახეს, მათ რომ მასში ჩვენებური ლექსებია დაბეჭდილიო, მაშინ კი თხოვნაც დამიწყეს. ბევრს ალაგას ყმაწვილს, დიდს, თუ სხვას ეისმეს თხოვნით, თუ ისე ეურიგებდი; ბევრს ამათ-განს ძრიელ მოსწონდათ; ზოგნი კი ეკვს აცხადებდნენ: ეგ წიგნები, ძმობილო, თქვენებურია, ქართულიო, ჩვენ არ გამოგეადგებაო. პირველ დღეს ზოჯას ლაპარაკი და ჯაერობა დაეწყო. ჩემი სოფლად წასელა რომ გაევო, უფრო სჯაერებდა,—რათ მოსულა აქაო, აქ რა ხელი აქვს მაგის წიგნებსაო? მე გავიცანი ზოჯა და დავარწმუნე, რომ ჩვენ ქართველები თქვენი ძმები ვართ, ენა ჩვენი ქართულია, ორივე ქართულად ელაპარაკობთ, ამიტომ მოვალენი ვართ, რომ ერთმანეთს ძმურად მოვეყუროთ და ერთმანეთი შევიყუაროთ. დიახო, სთქვა მან. მე დავიწყე მასთან სიარული, ჯამეში წასელა, ზოგიერთი ლოცვები დავიწერე და ამის შემდეგ კი ზოჯა ეკვის თვალით აღარ მიუყურებდა.

II

კინტრიშის-ხეობა ბათუმის ოლქის პირველ ნაწილს შეადგენს. ეს მხარე უკანასკნელ ომის დროს იქმნა შემოერთებული საქართველოსთან და ჩვენთვის ბევრნაირ მხრით არის საყურადღებო. ქართველს საზოგადოებას, თუ რამ სწადიან ქართველთ მამამდიანთ სასარგებლოდ, ამ ხეობის ერთ შუაგულ ადგილს ქართული სკოლა უნდა დაარსოს. ეს შუა გული არის ამ ხეობის პატარა ქალაქი ჩუჩუქსუ, ანუ როგორც დღეს უწოდებენ, ახალი ქობულეთი. ძველი ქობულეთი სოფელია და ამ ხეობაზე მდებარეობს, ესეც მეტათ მოხდენილს ადგილზე.

თუ ჩვენს ქართველობაში მცირედ მაინც დარჩენილა სიყვარული აქაურ ქართველებისა რომელთა რიცხვი დღეს ას-ოარმოც-და-ათი ათასამდეა, სამასამდე სოფელი და რამ.

დენიმე დაბა და ქალაქი უჭირავთ, უნდა ვეცადოთ, რაიმე ღონისძიება მოვიპოვოთ და ამ კინტრიშის ხეობის შუა გულს მდებარე ქალაქ ქობულეთში (ჩურუქსუ) ქართული სკოლა გაემართოთ. ამ ქალაქში სკოლის გამართვა ბევრს ქართველს ესიამოვნება. სხვათა შორის, ამ ქამად ქობულეთში (ჩურუქსუში) იმყოფება ყველასაგან პატივ-საცემი გრაგოლ დავითის-ძე გურიელი, კაცი მოხუცებული და ნამდვილი ქართველი, რომელიც თავის მხრით სკოლას დახმარების აღმოჩენას დაჰპირდა. აქ, ამას გარდა, სხვა მაჰმადიანებიც აპირებენ ფულის შეწირვას და იმდენის მოგროვებას, რომ თავისუფლად შეეძლოთ სკოლის შენობის შეძენა. ქობულეთში დაარსებულ ქართულ სკოლის საშუალებით იმედია, რომ ქართველ მაჰმადიანებში აღიზრდებიან ნამდვილი და პატიოსანი ქართველი კაცები, რომელთა მეოხებითაც მთელს ამ ხეობის ერში სულ რამდენიმე წელს მოიკიდებს ფეხს და გავრცელდება ქართული ენა და საქართველოს სიყვარული.

ამავე სკოლის საშუალებით და ამათის ხოჯების დახმარებით შესაძლოა მომზადდნენ სასულიერო კაცნიცა, რომელთაც ქართველი მაჰმადიანები „მოლიებს“ ეძახიან. ასეთ სასულიერო კაცთა მომზადებას დიდი ყურადღება უნდა მიექცეს, რადგანაც დღეს აქეთ უმეტესი ნაწილი სულ საზღვარ-გარეთიდან მოსული ხოჯები არიან და ჰქადაგებენ: ნუ შეგიყვარდებით ქართველები, სათათრეთში გადასახლება გირჩევენიათო. ეს ყოველივე ამ დღეებში მიაშმოვრთა აქაურ ქართველ მაჰმადიანმა და დაუმატა, რომ მთელს კინტრიშის ხეობაში სულ სამი ან ოთხი ხოჯა იქნება ქართველიო, დანარჩენი ჭანები და ოსმალები არიან, რომლებიც ხალხს აქეზებენ გადასახლებისათვის და ქართველების სიძულვილს უნერგავენ გულშიო. მაგათის

მეოხებით მომშორდნენ მე ჩემი ნათესაეები და ოსმალებით
ში გადავიდნენო; ეგენი ბევრს ნაენეეს იზამენო. ამ საქმეს
მთაერობამაც მიაქცია ყურადღება და ღღეს სურს, რომ
ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთ ქვეყნის კაცები ჰყავდესთ
ხოჯათაო.

აი, ამიტომ, ჩვენ ქართველებს დიდი ეალი გვაწევს
კისრად, სახელდობრ ისა, რომ ამოდენა ხალხის საქ-
მეს ჯეროენი ყურადღება მივაქციოთ და რიგიანი წი-
ნამძღლოება გავუწიოთ. დაუფტკიცოთ ძმობა და
ყოველ გაჭირებაში დაეხმაროთ ძმებივით. ღღეს უჭირს
ამ ქვეყანას ჩენი შველა და დახმარება. სწავლა აქ ნაკ-
ლებად არის. მცოდნე კაცს იშვიათად თუ ჰნახავ. აქ არ
იციან არც ისტორია საქართველოსი და თავიანთ ქვეყ-
ნისა, არც მწერლობა ქართული და მისი თაე-გადასავალი.
სკოლამ უნდა შეაესოს ეს ნაკლი. სკოლამვე უნდა გაა-
ჩინოს აქ მრავლადვე მოლიები თავიანთ სჯულის ზედ-
მიწეენით მცოდნე, რომელთაც ამასთანავე კარგად უნდა
იცოდნენ ქართული ისტორია და მწერლობა საქართვე-
ლოსი. თუ ასე მოვიქცევით, ენახავთ, რომ 10—15 წე-
ლიწადში ეს ქვეყანა სრულიად ფერს იცვლის, სამოთხედ
გადაიქცევა და, თუ ღღეს ჩენი შველა ეჭირება, მერე
თვითონ იგი გვიშველის. ეინც დაუფიქრდება ამ საგანს,
ადვილად მიხედება, რომ ამ შაეი-ზღვის პირად მყოფ ქვე-
ყანას, ამ ტომით და ჩამომავლობით ქართველს და სჯუ-
ლით ჰემმარიტს მაჰმადიანს ხალხს, რა დიდი შემწეობა
შეუძლიან აღმოგვიჩინოს შემდეგში.

კინტრიშის ხეობაზე აი რა სოფლებია, რომლებიც
მე დაეიარე და 2000 ეგზ. მათებური ლექსები დაეარიგე,
ანბანით და რომელ სოფლებშიაც ნანდელი ქართველ
მაჰმადიანები სცხოვრობენ.

1) სოფ. ქაქუთი, 50 კომ., ჯამე (სამლოცველო) აქეთ და საკუთარი ხოჯა ჰყავთ. აქედამ მრავალნი ოსმალეთში გადასახლებულან.

2) ლელეა, 70 კომლია; ახალი ორ-სართულიანი ჯამე აქეთ და ხოჯათ ჰქონი ჰყავთ, რომელსაც ორი ცოლი ჰყავს, ერთი ოსმალეთში და მეორე აქა. ამ სოფლის მამასახლისმა შემომჩიელა, რომ სკოლის გამართვა ჩვენც გეინდაო. თუმცა ჩენი ხოჯაც ასწავლის, მაგრამ იმის სწავლება არეარგაო. წინაღ ჩენს უფროსსაც მიემართეთ და ესთხოვეთ, რომ ჩენი თხოვნისათვის ყურადღება მიექცია, მაგრამ არ დასთანხმდა. ეხლა გეხვეწებით შენ, რომ ამის შესახებ ეგები „ხაზეთაში“ რამე ჩასწერო. მე იმედი მიეცე. ამ მამასახლის თათრობა ამ ოცის წლის წინაღ მიუღია; ცოლშეილიანი კაცია. ომიანობის დროს ბევრი მამაცობა გამოუჩენია და ამისთვის ბევრი სამახსოვრო ნიშნები აქვს მთავრობისაგან; ცოტათ რუსულიც იცის. ამის თაფოსნობით გაუკეთებიათ ამ სოფელში ახალი ჯამე.

3) წყავერუკა, 20 კომლია, აქეთ მდებრესე. აქედამ 50 კომ. მეტი გადასახლებულა.

4) სკურე, 25 კომ., ჯამე აქეთ. აქედამ 40 კომ. გადასახლებულა.

5) ჩეხედენი, 30 კომ., აქედამ 30 კომ. გადასახლებულა.

6) აქყეის-თაეი, 100 კომლია, ჯამე აქესთ და ჯამეს გვერდით მდებრესე, ხოჯა ჰქონია, მცირეთ ქარაულიც იცის, —საჭიროების გამო უსწავლია; თუმცა თვითონაც სთქვა, რომ ქართული ენა ჰქნეთშიაც არის საჭირო. ეს ხოჯა არის მასწავლებლად აქ, 60 ქარაველთ მაჰმადიანი ყმაწვილები ჰყავს. ყმაწვილებს-მოსწავლეებს არა-

ბული და ოსმალური წიგნები უკირავსთ ხელში, თუმცა ამ ენის ერთი სიტყვაც არ ესმით. სკოლაში ყმაწვილები დაჩოქილი და ზოგი დამჯდარი კითხულობს ანბანს და ლოცვებს. ამ სასწავლებელში ორი ახალ-გაზდა მოლიები იზრდებიან, ქართველები, ერთი ალი ქათამაძე და მეორე ახმედ ჯინქარაძე. ასე 18 წლისანი იქნებიან. ამათ თათრული ანბანი შეუსწავლიათ, წერა-კითხვა ეკითხე თუ იცით მეთქი, მაგრამ დამალეს, არ ეიცითო. მე ყმაწვილებს წიგნები შეეძლიე, მაგრამ ხოჯასი შეეშინდათ, მომერიდნენ, არ გამომართეს; ხოჯას ეუთხარ, რომ აქ საფიქრი და საშიში არაფერია. მე წაუკითხე ზოგიერთი ლექსები, აქ მდგომი ორი მოხუცი ალტაცებაში მოვიდნენ, სკოლაში ყმაწვილებმაც სული განაბეს, თათრული წიგნის კითხვა შეაჩერეს და ჩემს კითხვას დაუგდეს ყური. წამოსვლისას ერთმა მოხუცმა მსთხოვა, თუ შეიძლება, ორი წიგნი მოგვეცით და საღამოზედ აქ მოვლენ ისეთი კაცები, რომლებიც მაგაებს წაიკითხავენო. ამ დროს სკოლიდამ ყმაწვილები გაძოცივნდნენ და დაიწყეს თხოვნა, რომ ჩვენც მოგვეცითო, მე დაეურიგე წიგნები, მოლიებიც მომიახლოვდნენ და იმათაც მთხოვეს. გამოსჩნდა, რომ ამათ ქართული კითხვაც სცოდნოდათ. მე ეუთხარ: ყმაწვილებო, თქვენ ხეალ თუ ზეგ მოლებათ გახდებით და როგორ შეიძლება, რომ ქართული არ იცით, ქართული თუ არ გეცოდინებათ, ხალხს როგორ უნდა უქადაგოთ მეთქი, ხომ ხედავთ, რომ თქვენში თათრული თითქმის არავის ესმის. ამათ პირობა მომცეს — ქართულს შევისწავლითო. მე დაეურიგე მათ წიგნები — ქართული. ამავე სოფელში სცხოვრობს ერთი ქართველი მაჰმადიანი, სახალხო მელექსე, ხუსეინ ხაბაზი, კაცი ხნირია. ქართველ მაჰმადიანებში ბევრნი არიან მელექსენი, მაგრამ ამისთანა იშვიათია. ამის

სახელი ბერმა იციან და ლექსებიც გაერცვლებულია. ერთი ამის ლექსი „დაკარგული ბაჩა“ ყველა მაჰმადიანთ ბაეშეებმა იციან ზეპირად. ვისმეს ბოეშს რომ ჰკითხო, თუ ხუსეინ ხაბაში ვინ არის?—ის მაშინვე !გეტყვის: მეშაირეო;—იმის შაირი იცი რამე?—მოგიგებს: კი, ბატონო, „დაკარგული ბაჩაო“ და სხვანი. ამ სოფლიდამ სულ ოცდაათი კომლი გადასახლებულა ოსმალეთში.

7) ზენითი, 15 კომ., მედრესე აქეთ, აქედამ 40 კომ. გადასახლებულა.

8) ალა მზარი, 90 კომ. ჯამე აქეთ, ხოჯად ქართველი კაცი ჰყავთ, მამულ ეფენდი ხახუტოლლი (კომახიძე); აქედამ გადასახლებულა 100 კომ. და ოთხი ქართველი ხოჯა. მამულ ეფენდი ხახუტოლლი, მე ხახუტაშვილი მეგონა, მაგრამ არაო, სთქვა მან, ხახუტა გათათრების შემდეგ უწოდებიათ ჩვენთვის, რადგანაც ეს ხახუტა სახელი ყოფილა ერთი ჩენი წინაპრის, თორემ ჩვენ კომახიძეები გახლავართო. ეს ხოჯა გავიცანი; საუბარი გავმართეთ, აღმოჩნდა რომ მას ქართული წერა-კითხვაც სცოდნო, მხოლოდ ჩვენებურიო. „ჩვენებურს“ ესენი მათებურ ქართულს უწოდებენ, რომლის ნიმუში დ. ბაქრაძის ისტორიულს და არხეოლოგიურს მოგზაურობაშიაც არის მოყვანილი. მე ამ ხოჯას გადავეცი რამდენიმე ქართული წიგნები; ამას ძრიელ გაეხარდა. წამოსვლისას დიდი მადლობა მითხრა და თან დაატანა: იცოცხლეთ, რომ ჩვენში ხშირად მოსულიყოთ და წიგნები მოგეტანოსო, ჯერეთ ჩვენში თქვენებური წიგნი კაცს თვალთ არ უნახავსო; ჩვენ ქართველები ვართ და თათრებიც ისე გვეძახიანო, რომ გურჯები ხართ თქვენაო. ამავე სოფელში სცხოვრობს. მემამულე დედი ალა ბასილოლლი ნიქარაძე, ძველი ქართველ თავადიშვილთაგანი, ქართული ენა და ჩვეუ-

ლების დამცველი, ამას ძრიელ გაეზარდა ჩემი მისვლა, გზაში მომეგება: ოჰ, შენი ჭირიმე შენია, როდის მობრძანდით, როდის წახვალთ და სხვანი. ნურას უკაცრავათ, ჩვენ ორნივე ერთნი ვართ, ჩვენი სამამეულო ენა ქართულია, ჩვენც ქართველები ვართ, მხოლოდ თქვენ ქრისტიანი და ჩვენ კი მუსულმანია. ამათ სახლში ყველა ქართულად ლაპარაკობს და ქართული წერა-კითხვაც იციან. ამათ-თან რამდენიმე დღე დაეყავ და დიდი პატივი მცეს. ამათი პირველი და უკანასკნელი თხოვნა ის იყო, ეგები აქ, კობულეთში, სკოლა მოეახერხოთო, თორემ ბათომში ვერ ვზდით შეილებს, გეიჭირდებო, შეძლება არა გეაქესო. ბათომში ქართველების სკოლა უბრალოთ არსებობს. იქაურ ბევრს შეილებს. თავიანთი შეილები ოსმალეთში მიჰყავთ სასწავლებლათო. იმათ აქ გული არ აქვსთ, სკოლა ცარიელია და ფული კი იხარჯებაო. აქ-კი ორ თვეში სკოლა გაიღება მოწაფეებითაო. ამავე სოფელში ერთ ალაგას ეკლესიის ქეები ჰყრია, ამ ეკლესიას წმ. გიორგი შუშანეთისას უწოდებენ. ამას ხალხი დღესაც სცემს პატივს. მე მაჩვენეს ეს ადგილი და ერთი ქვის გვერდით ორი კოშტი წმინდა სამთლის ნაჭერი ეიპოვნე, ერთზე 3 კაზ. იყო მიკრული, ხოლო მეორეზე 2 კ. ერთი კვირის წინედ შეეწირათ ეს ფული ერთი ოჯახიდან, რადგანაც მათ ერთი ბაეში გახდომოდათ აეთ. აქვე და სხვა და სხვა ეკლესიის ნაშთებს სწირენ ხოლმე ფულს, წმიდა სამთელს, ბამბას, თაფლს, საკმელს და მამლებს, რომლებსაც ნაშთების გვერდით სტოვებენ და მას არც ერთი ქართველი მაჰმადიანი ხელს არ ახლებს.

9) გვარა, 8 კომ. აქედამ გადასახლებულან 30 კომ.

10) ხუც-უბანია, ეს ის ხუც-უბანია, რომელიც უკანასკნელს დროს რუს-ოსმალთა ომის ასპარეზად იყო.

აქ ერთობ დიდი სისხლი დაღვარეს ქართველ მაჰმადიანებ-
მა თაეიანთისავე მოძმე ქართველებისა. არ იყო კარგი, რომ
ეს ერთი ტომისა და ენის ხალხი, ერთი გვარისა და ერ-
თი ქვეყნისა, ასე უწყალოთ ელეტენ ჩვენ კახელ-გურუ-
ლებს, ეს უბედურება ბევრს ქართველ მაჰმადიანს სწყინდა
თურმე და ესენი ამბობდნენ, რომ ეს შემთხვევები
დიდ უბედურებათ უნდა ჩაითვალოსო. ვაი ჩვენს თაე-
საო. ჩვენ ერთმანეთის დაახლოვებას ეცდილობდით და ეხ-
ლა კი ისეთი რამეები ხდება, რომ დაახლოვების მაგიერ
ერთმანეთს შეგვაძულდესო. ეს ცოდვა ალი ფაშა თავდ
გერიძემ და სხვებმა ზიდონო. ხუც-უბნიდგან 50 კომ.
გადასახლებულა.

11) ძველი ქობულეთი, 70 კომ. კარგი ჯამე
აქეთ, ხოჯა ჭანია, გადასახლებულა 40 კომლი. მდებარეობს
კინტრიშის ნაპირას, დიდს მთიანს ხეობაზე, ქობულეთი ამ
სოფელს რქმევია ძველად და არა დღევანდელ დაბა ქობულეთს,
დღევანდელ ქობულეთს დაბა ჩურუქსუს უწოდებდნენ. მშვენიერი
ქვითკირის ჯამე აქეთ, ახალი მხატვრობით. ჯამეს სახლი
ერთი ბეგის ყოფილა, იგი ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლებულა,
ეს სახლი უპატრონოთ დარჩენილა და დღეს ქართველ მაჰმადიანებს
ჯამეთ გადაუეთებიათ. ხოჯათ ოსმალელი თათარი ჰყავთ,
მოხუცებული კაცი. მე სულ არაფერი ყურადღება მომაქცია.
ლოცვის შემდეგ ხალხი გამოვიდა, გალავანში მოგროვდნენ;
მე დაეიწყე ლექსების კითხვა: ბევრს მოეწონა, 100 წიგნი
დაეურიგე და შიგ ეუჩვენე ანბანიც. ბოლოს წაეუკითხე
„ქალ-ვაჟიანის“ ის ადგილები, სადაც ქალი და ვაჟის
საუბარია; როცა ამ კითხვებს ვათაყებდი, მოხუცებული
ქართველი მაჰმადიანები სულ „ალააჰს“ გაიძახოდნენ და
თანაც ამბობდნენ, რომ ეს მოსე ფელამბარიაო, დანიელ

ფელამბრიაო. ყმაწვილი კაცები სულ-განაბული იდგნენ. ერთმა ამათგანმა მე მთხოვა. ძმობილო! თამაშობის წიგნი არ გაქვს, თუ გაქვს, ფასით ვიყიდო. მე გადავეცი ერთი პატარა კომედია, რომელიც სიამოვნებით მიიღო. ამას ქართული წარმოდგენა უნახავს სადღაც. სკოლა არა აქვთ. აქ რომ სკოლა გაიხსნას, დიდ სარგებლობას მოიტანს. ამის შესახებ იქაურებს მე სიტყვა ეუთხარ, დიდათ ესიამოვნათ. ამიტომ ესთხოვეთ და ევალებთ ჩვენ ქართველებს, რომ ამ ბედკრულ ერს რამე ნაირად პატრონობა აღმოუჩინონ და სკოლა გაუმართონ, მეტის მეტი მშვენიერი სოფელია, ხის სახლები, კოხტა ბალკონებით სიამოვნებას უხატავს კაცს თვალთ წინ.

12) კონდიდი, 30 კომ. 20 კომ. გადასახლებულა.

13) კოხი, 30 კომ. 30 კომ. გადასახლებულა.

14) კვირიკე. აქ ყოფილა 160 კომ. დღეს არის მხოლოდ 23 კ. დანარჩენი გადასახლებულა. ამ სოფლის ხოჯა ქართველი მაჰმადიანია, უსეინ ეფენდი წითლანაძე ს. ენათილამ. სწავლა სტამბოლის რეჟიმში მიუღია. ჩემი გაცნობა ჯერეთ არ ექაზნიკა, შეეშინდა. მერე ეკითხე, ქართული კითხვა თუ იცი, მან მომიგო, არ ვიცი, ძმობილოვო. ხოჯას გვერდით სხეები იდგნენ, იმათ მთხოვეს ლექსების წაკითხვა, მე წაუკითხე, ხოჯას ძრიელ მოეწონა, წიგნები დაეურიგე, მანაც მთხოვა და მივეცი 20-მდე. მე ხოჯას ბევრი რამ ეუბამე, ეუთხარი: რომ მე ეს და ეს თქვენებური ხოჯები გავიცანი, სახელები და ცნობებიც მოეუყევი. ის დაფიქრდა და მითხრა: ძმობილო, ეხლა კი გეტყვი, რომ მეც ქართველი ვარ, რაკი ეს ხოჯები გაგიცნია, ესენი სულ ქართველები არიან, თუ ისინი დაიღუპებიან, დაე, მეც იქ ვიყუევო, აღარ მეფიქრებაო, ქართუ-

ლი წერა-კითხვაც ეიცო. მშენიერად წაიკითხა ქართული წიგნი. მთელი თაღის ამბავი მიაგზო; მეტათ ჩინებული პირია, ხათრიანი, ზრდილობიანი ყოფა-ქცევის და სიტყვა - პასუხის. ღარიბად კი სცხოვრობს, 23 კომლი მრევლი ჰყავს და ამათგან აბა რა უნდა აიღოს. ჩვენი კარგი სოფლები სულ ქანელ და ოსმალელ ხოჯებს უკავიათო. ჩვენ კი ასეთ სოფლებში ვართ დატოვებულნი. ეგენი ყელეფენ ჩვენ ხალხს და ბოლოს თავიანთ ქვეყანაში მიდიან და თან მიაქვსთო. მინამ წაელენ, თავიანთ მოადგილეთ თავიანთის ქვეყნიდამ მოჰყავთო და ჩვენ კი სიტყვასაც არ გვეუბნებიანო. მაგათ ჩვენი ენა არ იციან, ხალხის ზნე, ჩვეულებაო. სიტყვას ვერაფრის აგებინებენ და საქმესეო, მაგრამ რას იზამს კაცი, საქმე ასეა დაყენებული ბათუმის მუფთისაგანო! იმან რომ მოინდომოს, მაშინ აქ ჩვენში არც ერთი უცხო ხოჯა ფეხსაც ვერ შემოსდგამსო. ამასთან კიდევ გაიმეორა, რომ ჩვენ ქართველნი ვართო, ქართველების ჩამომავლნიო. ჩვენი ენა ქართული არისო. მე რომ წანოველ, დიდ მანძილზე გამომაცილა, აღრესი მკითხა, მეც ვუთხარი.

15) დაგვა, 50 კომ; ჯამე აქესთ, 30 კომ. გადასახლებულა.

16) სამება, ამ სოფელში აქესთ მშენიერი ჯამე, ძველის ეკლესიის საძირკველზე დამდგარი, ხოჯა ქანია, ჯამეს გვერდით მდგრესე აქესთ გამართული. ამ სოფლის მემამულეა გულაღა კაკაცოლლი, კაცი ქართული მწიგნობრობის მოყვარე, ერთ ღროს ეს „ღროებაში“ წერილ ამბებსაც იწერებოდა. ამისი ერთი შვილი თფილისის კლასიკურს გიმნაზიაში სწავლობს. ესენი სხვა ქართველ მაჰმადიანებსავე არ ფანატიკობენ, თავიანთ თავი ქართველებად მიაჩნიათ. ესენი ამ აზრებს სხვა მაჰმადიანებსაც

ასმენენ. პარასკევი დღე იყო, წვიმიანი, სოფ. კვირიკელამ წაველი და ტყე-ტყე სიარულით ჩაეახწიე წვიმისაგან დასეკლებულმა ამ სოფლის ჯამემდის და აქ ხოჯა გაეიცანო. ამან ჩემი მისელა ძრიელ იუცხოვა და მითხრა: ნეტავი, რისთვის მოსულხარ აქ, ამ წვიმაში, რას გაწუწულხარ, მე არა მგონია, რომ თქვენ ამ წვიმაში და ამ ტყე ღრეში უაზროდ წამოსულიყავით. თქვენ, რალაც ჰაზრები გექმნებათ, მაგრამ გეტყვით, რომ საილამაც მოსულხართ, იქითვე წახვიდეთ და ეგ თქვენი წიგნებიც თან წაიღოთ. აქ ამ დროს ერთი მის მოწაფეთაგანი იდგა, ქართველი მაჰმადიანი; მას მიუბრუნდა ხოჯა და უთხრა: „პაწა, წადი შინ და პატარა წიგნი გამოიტა“. პატარამ წიგნი მოუტანა, ეს წიგნი იყო თათრული კალენდარი. ხოჯამ მითხრა: აი ჩვენი წიგნი, თქვენი წიგნები თქვენთვის იყოსო საქმე ძალაზე მივიდა. მე მაინც სად წავიდოდი წვიმაში და ისიც ტყეში. პატარა ხანს უკან ხოჯა დაშოშმინდა. მე დავარწმუნე, რომ კარგის მეტი ჩვენ არაფერი განძრახვა გვაქვს მეთქი. მერე წაეუკითხე ლექსები, ხოჯამ ორი წიგნი გამომართო; მერე ხალხი მოგროვდა, იმათაც წაეუკითხე ლექსები და ბოლოს დაეუბრე კიდევ, ხოჯას ჯადური მოუვიდა და თავისაგან წაღებული წიგნები ისევ უკან გადმომიყარა. ხალხმა კი დამიწყო თხოვნა:—„ჩვენ მოგვეციო“. ბოლოს ხოჯამაც იბრუნა გული და მითხრა:—„მეც მომეცი და. აქვე დაეუბრეგე ხალხსაო“. მე გადავეცი. ამ დროს ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა მითხრა:—„მაგას ყურს ნუ ათხოვე, ჰანიაო, ჩვენ წელიწადში თითო ხოჯას ესცვლითო, ეგეც წაბრძანდება მერმისაო. ეს ხოჯა დიდი ფანატიკია და რალა ფიქრი უნდა, რომ ქართველ მაჰმადიან პატარა შვილებსაც სასტიკათ აფანატიკებს და ქართველებს ქართველების წინააღმდეგ რაზმავს.

17) ჭახათი, 60 კომ. ჯამე აქეთ. აქ ზოგი ქრისტიანებიც არიან. ადვილად შეიძლება, რომ აქ სკოლა გახსნას პატივცემულმა მამა ლეონიდემ ოქროპირიძემ.

18) კეჭიეთი, 20 კომ.

19) ეარჯანული, 30 კომ.

20) ტყე მაკრაეა, 40 კომ. ორ სოფელს ერთი ჯამე აქვს და ერთი ხოჯა ჰყავთ, ჭანი.

21) ცხემუანი, 40 კომ.

22) კობალაური, 20 კომ., 40 კომ. გადასახლებულა.

23) ზარა-ბოსელი, 40 კომ. ჯამე აქეთ, 25 კომ. გადასახლებულა.

24) დიდი ეაკე, 30 კომ., 40 კომ. გადასახლებულა.

25) ზემო ხინო, 40 კომ. ჯამე აქესთ, 30 კომ. კომ. გადასახლებულა, აქ ძველად საეპისკოპო ტაძარი ყოფილა და ყოველთვის ეპისკოპოზი იჯდა, რომელსაც ხინო წმიდელს უწოდებდნენ. ეს სოფელი ცნობილი ადგილია საქართველოს ისტორიულის წიგნებში.

26) ჩაქეა, 50 კომ. ჯამე აქესთ, გადასახლებულა 50 კომ.

27) ხალა, 150 კომ. ჯამე აქესთ.

28) ჩაქეის თაფი, 60 კომ., ჯამე აქესთ, ოცი კომლი გადასახლებულა.

29) გორგაძნეები, 30 კომ., ჯამე აქესთ.

30) მახინჯაური, 40 კომ., ჯამე აქესთ., 30 კ. გადასახლებულა.

31) ორთო-ბათუმი, 60 კომ., ჯამე აქესთ.

32) ყროლის-თაფი, 40 კომ. ჯამე აქესთ.

33) აგარა, 25 კომ., ჯამე აქესთ, 30 კომ. გადასახლებულა.

34) ახალშენი, 30 კომ. ჯამე აქესთ, 20 კომ. გადასახლებულა.

35) ხალეაშენები, 15 კომ. ჯამე აქესთ, 40 კომ. გადასახლებულა.

ეს სოფლები არის მხოლოდ მეორმოცე ნაწილი იმ ძეგლის საქართველოსი, რომელიც რუსეთმა შემოიერთა. ყველა ამ სოფლებში, შინა თუ გარეთ, კაცი, ქალი და ბავშვი სულ ქართულს ენაზე ლაპარაკობენ. მთელი ეს ხეობა დავიარე, ვიყავი ისეთ მთებში და ტყეებში, სადაც დღემდის ქართველი კაცი თვალითაც არ უნახავსო. ქართული ენა ამათ ისე შეუნახავთ, როგორც თუშ-ფშაბეცესურეთში. ეინც ამ ხალხის ყოფა ცხოვრებას გაიცნობს, იმას მაშინვე ჩვენებური მთიელთ ცხოვრება წარმოუდგება თვალწინ. ამათი სახალხო ენა, დედა ენა ქართული ენა არის და აქ, ამ დაშორებულს მხარეში, ოცში ერთმაც არ იცის ოსმალური ენა, ქალებმა ხომ სულ არ იციან. თუმცა აქა-იქ არაბული კითხვა კი დაუსწავლიათ და პარასკეე დღეობით ორის საათის განმავლობაში დაჩოქილები კითხულობენ, მაგრამ გაგებით კი არავის არაფერი ესმის, აქ ყოველ დღესასწაულის ღვინებს, სიმღერებს, ტირილს და სხვა რამეებს ქართულს ენაზე ასრულებენ. აქ ამბობენ, რომ ჩვენი ენა ქართული ენა არისო, თათრებიც ასევე გვეძახიან ჩვენ, რომ თქვენ გურჯები ხართო.

ასე და ამ გვარად მაჰმადიან ქართველებმა მთელის სამი საუკუნის განმავლობაში ოსმალეთის ხელში, ქართული ენა ათასის წვითა და დაგვით შეინახეს და, როგორც აქ ერთმა ნასწავლმა მაჰმადიანმა წარმოსთქვა, ახლა, ამ ბოლოს დროს, ეს ენა და ერი თქვენ ჩაგაბარეთ

და იმედია რომ დღეის შემდეგ ჩვენი მოძმე ქართველები ჩვენს ენასა და ყოფა ცხოვრებას თავიანთ მზრუნველობას არ მოაკლებენო. ზოგს თავიანთის და ზოგს ჩვენის დახმარებით სკოლებს დაგვიარსებენ და ჩვენს ერში ქართულს წიგნებს და განათლებას გაავრცელებენო.

III

კინტრიშის და ჩაქეის ხეობის მაჰმადიან ქართველებს ოსმალეთიდან ამბავი მოუვიდათ, რომ ტრაპიზონში მცხოვრები გამოჩენილი ქართველი ყემპერ ალაფაშიოღლი (ჩივაძე) გარდაიცვალაო. ამ კაცის სიკვდილის ამბავი ყოველს ქართველს მაჰმადიანს სიბრალულის უღძრავდა და ყველა სინანულით იხსენიებდა ყემპერ ალაფაშიოღლის. ურიგო არ იქმნება, რამდენიმე სიტყვით მოვიხსენოთ ისიც, თუ ამ კაცმა რა გააკეთა ისეთი საქმე, რომ ქართველთ მაჰმადიანთ შორის ასე დაიმსახურა სახელი.

ყემპერ ალაფაშიოღლი (ჩივაძე) ნამდვილი ქართველი მაჰმადიანი იყო, ამის წინაპარნიც ისეთივე ქრისტიანი ქართველები იყვნენ, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანებისა. ესენი სცხოვრობდნენ სოფელ ხუცუბანში. თვით ფაშიოღლი ოსმალეთის სამსახურში მსახურებდა და ოსმალის დროს ბათუმის ჯარის უფროსად ყოფილა. განათლება ამის სულ არა ჰქონია, ისე რომ არც თათრული წერა-კითხვა სცოდნია და არც ქართული. ქართულს ენაზე ეს ლექსებსაც სთხუზავდა თურმე. ამის ზოგი ლექსები ხალხშიაც იციან ზეპირათ, ერთი ლექსი დაწერილიც ვიშოვე. სცოდნია მხოლოდ არაბულის ლოცვების კითხვა და იმის მეოხებით საშინელი ფანატიკოსიც ყოფილა, სწო-

რედ ისეთივე, როგორიც იყო ანგარებით საესე ალი. ფა-
შა თავდგირიძე. ეს ორი კაცი ერთი თვისებისანი იყვნენ,
ერთის მიმართულების და ერთნაირი ფანატიკოსებიც. ამა-
თის ანგარებით, მუხანათობით და ფანატიკოსობით ჩვენს
ქართველს მაჰმადიანებს დიდი ზარალი და დაღუპვა მოუხ-
დათ, რადგანაც, ეს ანგარებით საესენი და შურის მეძიე-
ბელნი, ასახლებდნენ ქართველს მაჰმადიანებს საქართვე-
ლოდამა და ოსმალეთში გადაჰყავდა, ყემპერ ალა-ფაში-
ოღლის ომის გათაყებისას რამდენს ემუდარებოდა თავ-
გრ. გურიელი, რომ დაწყნარდი, ნუ მიხვალ სათათრეთ-
შიო, ნუ ჰყრი ხალხს და ნუ აკარგეინებ ამ ძვირფასს ბი-
ნასაო. მაგრამ იმისაგან ყოველთვის უარი ისმოდა, არ
შემიძლიან, მე, ბატონო, თათარი ვარ, მე აქ ვერ დაედ-
გები, სათათრეთში უნდა წავიდეთ. თვითონ წავიდა და
თავისის ენით მგონი ორმოცი ათასი კაცი გადაასახლა
ოსმალეთში, რომელთა უმეტესნი გზაში დაიხოცნენ, გემ-
ში ავთამყოფობისგან და ამ მკედრებს ზღვაში ჰყრიდნენ.
ზოგმა მიაღწია და ესენი დაასახლეს აქა-იქ, მაგრამ არც
ამათ დაადგათ კარგი დღე: სამოთხის მზგავს საქართველო-
ში გაზდილებმა იქაური ჰაერი ვერ აიტანეს, მათში გაჩნდა
ავთამყოფობა და ერთი-ნაწილიც იქ გაწყდა უბედურად.
აი ასეთი საქმეების გამო სცემს აქაური ხალხი ყემპერ
ალას პატივს და ასეთის საქმეების გამო იხსენიებენ მისს
სახელსა და თანაც ამბობს, რომ ყემპერ ალა ნამდვილი
თათარი იყო და ქართველი ხალხის სისხლის მსმელიო!
ბევრს რუსსა და ქართველს მოსჭრა ამან თავიო.

მოგეხსენებათ, ის შაჟი და ბნელი დღეები, რაც სა-
ქართველოს მეჩვიდმეტე საუკუნეში ეწვია მძლავრის შაჰ-
აბაზისაგან, როდესაც მოხდა ქართველების დიდი გადასახ-
ლება. ამ დროს ქართველ ძველმა მწერლებმა „შაჟი დრო“

უწოდეს. სწორედ ასეთივე შავი ღრო ეწვია ამ უკანასკნელ ომის ღროს დასაღღეთ საქართველოში მცხოვრებს ქართველს მაჰმადიანებს და ზოგიერთის მეოხებით აქედამ ოსმალეთში გადასახლდა და გაწყდა თითქმის ოთხასი ათასი ქართველი კაცი. ეს რიცხვი გამოანგარიშებული აქესთ აქაურს ქართველს ბეგებს და ალებს, ესენი ამბობენ, რომ ამაზე მეტიც იქმნა გადასულიო, ეს ჩვენ იქილამ ვიცით, რომ ქართველთ მაჰმადიანთ რიცხვი ნახევარს მილიონზე მეტი იყოფო. ასე, ექესას ათასს ამბობენ. დღეს-კი იქ ოსმალეთში, ორას ათასზე მეტი აღარ იქნებაო, რადგანაც უმეტესი ნაწილი ამ გადასულებისა დაიხოცაო. დახოცილან იმიტომ, რომ მეტის მეტს სილატაკეში ჩაეარდნილან. ოსმალეთს ესენი ვერ დაუჯილდოვებია, ესენი დაუსახლებიათ ისეთ ადგილებში, სადაც ვერც სიმინდი მოდის რიგიანათ, ვერც საქონელი სძლებს საღათ და ვერც სხვა რამ მოდის კარგად. ეს ის ადგილებია, რომლებისთვისაც ბერძნებსა და თათრებს თავი დაუწებებიათ და სხვაგან გადასახლებულან: ჩვენ აქ ვერ გავძლებთ, ვიხოცებითო. სწორედ ამ ალაგებში დაასახლა ოსმალეთმა აქედგან გასული ხალხი და ამ ადგილებმა დიდ-ძალი ხალხიც გაწყვიტა. დასახლებით თუმც დაასახლა, მაგრამ დახმარება კი არა მისცა რა, მისცეს მხოლოდ ორიოდე ოყა სიმინდი, რომელიც პურად შესჭამეს და სათესლედ ვერ შეინახეს; პირველად ამათთვის არც საქონელი იყო, არც ექიმი, არც წამალი, არც სახლები და სხ. დიდ სილატაკემდე მიახწიეს, ისე რომ თავიანთს შეილებს ოსმალეებზე გაყიდვა დაუწყეს და იქილამ ანაღების ფულებით აქეთ საქართველოში კაცებს ჰგზავნიდნენ, ესენი საქმელს სიმინდს ყიდულობდნენ და ნაეებითა და გე-

მეზით მიჰქონდათ იქით. ეს დღესაც ისევ ისე და აქედამ ოსმალეთში დიდი ძალი სიმინდი მიაქვით.

ასეთ შავ დღეში ჩაეარდა იქ გადასული ქართველობა და ასეთი მწუხარება ადკათ თვით დღესაც. ყველა ეს უბედურობა, შეწუხება და გაჭირება მოუხდათ თავიანთის შეცდომებით და სხვების ჩაგონებით. ეს ჩამგონები არიან მოღლები და ხოჯები, ჩამგონებელნი სამზღვარ გარედამაც მოდიოდნენ და თვით დღესაც მოდიან. ამ მოღლებს და ხოჯებს გარდა, რამდენიმე ქართველი მაჰმადიანი ბეგი, ალა და ფაშებიც ღალატობდენ, ყველა ამ ბოროტებას და მოტყუებას იმიტომ სჩადიოდნენ, რადგანაც ოსმალეთისაგან ამათ დიდის საჩუქრების იმედები ჰქონდათ. მაგრამ იმედი ვერ აღუსრულდათ, ოსმალეთის მთავრობამ ამათ მხოლოდ მიწები მისცა და სხვა კი არაფერი. ერთი ამათგანი ეს ფაშა ოღლი, რომელსაც ბოლოს გული სტკიოდა, სინანულშიაც შევიდა, მაგრამ გვიანლა იყო. ამან საქართველოში მოსვლაც დააპირა, აქედამ წასვლაც-კი არ უნდოდა, ხოლო დღეს, როცა ის იქ გარდაიცვალა, მისი ცოლი-კი, აქ საქართველოში სცხოვრობს. ასე უბედურად დაღუპულ ქართველების შესახებ კიდევ იმას ვიტყვი, რომ მათგანი აქეთ ძრიელ ბევრნი გადმოდიოდნენ ჩუჰად და დღესაც შემოდიან და სახლდებიან აქ, თავიანთს ნათესაებთან. ესენი ისეთს სინანულში არიან, რომ, როცა საქართველოში შემოდიან და პირველად აქაურს მიწაზე დაადგამენ ფეხს, მაშინვე მიწაზე ემხობიან და თაყვანს სცემენ, რომ ჩვენს ჭეყანაში ძლივს დაბრუნება გვედირსაო. ერთის სიტყვით, სიხარულით აღარ იციან რა ქნან, თითქმის გაგლახალებულნი ბრუნდებიან. ს. ალამბარში ში მე ენახე, ერთი ახალგაზდა ქართველი მაჰმადიანი, ასე 21 წლისა, ოსმალეთიდან მოსული; ეს ყმაწილი კაცი

ომის შემდეგ პატარა წაუყვანიათ ოსმალეთში და იქ გაზდილა, ღღესკი იქ ევლარ დამდგარა და აქეთ მოსულა სამუდამო საცხოვრებლად, ღღდის ნათესაებებთან.

შუაგულის ოსმალეთში მცხოვრებს ქართველებზე-კი ევრა შევიტყე-რა და რაც აქეთა მხრის ქართველების ცნობები გავიგე, ამას-კი აქვე მოვიყვან: 1) პატარა ტრაპიზონში 150 კომლი ქართველია; 2) ახალს ათინაში 200 კომლი; 3) თრიპოლისში 100 კომ.; 4) ორდში 400 კომ.; აქ სკოლაც აქეთ და 150 ყმაწვილი სწავლობს ქართველ მაჰმადიანებისა. მასწავლებლად მოღვები არიან; ასწავლიან არაბულსა და ოსმალურს ენებსა; 5) ირიზეში 600 კომ. აქაური ქართველები ენახე, გემებსა და ნაევებზე მსახურობენ. ამათ ქართული წიგნები მთხოვეს იქ წასაღებად და მეც გაეატანე. ამ ირიზელმა ქართველებმა ქართული კითხეაც იცოდნენ. ძალიან გაეხარდათ, რომ მე წიგნები მივეცი. შიგ ანბანი არისო? მკითხეს, არის მეთქი, ამას ყველა დაისწავლისო, ჩვენში ქალები სულ ქართულად კითხულობენო. აქ სკოლებიც არსებობს: საეაქო და საქალო. ყველგან მოღვები და ხოჯები ასწავლიან, ქალების სკოლასა „მექთეს“ ეძახიან. აქ მასწავლებლად არიან ბებერი ხოჯები და მოღვები. ყმაწვილებს თათრულსა და არაბულს ასწავლიან, ქალებს ძრიელ აფანატიკოსებენ, ისე რომ პარასკეობით ესენი მთელს ღღეს სულ „ყორანს“ კითხულობენ. სხვათა შორის აქ არის მასწავლებლად ერთი ქართველი ხოჯა, გვარად ალი ეფენდი ბოხიძე, სტამბოლის რეზტიაში გაზრდილი; 6) ფლახთანა 50 კომ.; 7) გერესონი 60 კომ.; 8) უნია 800 კომ.; აქ სასწავლებელიც აქეთ, ამ სასწავლებელში სწავლა სამსწელიწადს გრძელდება, ჯერ მოღვები ასწავლიან და ბოლოს ერის კაცები. სწავლის შესრულების შემდეგ სტამ-

ბოლის რეზტიზში მიდიან, სადაც სამს წელიწადს რჩებიან, აქედამ ზოგნი სასულიერო კაცებად გამოდიან და ზოგნი სხვა და სხვა.; 9) იასონი 60 კომ.; 10) ონა 100 კომ.; 11) ბოლმანი 50 კომ.; 12) ფაცა 400 კომ.; მედერსეები აქეთ. 13) ჩარშამბა 10 კომ.; 14) სამსონი 200 კომ.; 15) დიარ-ბეჭირი 100 კომ.; 16) თერძი 70 კომ.; 17) კუნჯულას 60 კომ.; 18) კიზილ იარმარქს 100 კომ.; 19) გეძეზეს 50 კომ.; 20) სინათს 50 კომ. 21) აიანჯუქს 100 კომ.; აქ აქარიდგან გადასულნი არიან. 22) ვართენეს 50 კომ.; 23) აღაშენეს 30 კომ.; და სხვანიც მრავალნი, მართოდ აქ სცხოვრობენ ის ქართველნი, რომელნიც ხეშვერ აღა ფაშიოღლის მეცადინეობით გადასახლებულან ოსმალეთში.

ყველა ამ სოფლებში წამდელი ქართველები სცხოვრობენ. ამათი სახალხო ენა შინა და გარეთ ქართული ენა არის, ლხინი, თამაში და ტირილი ქართულად აქესთ, ბევრს სოფელს თავიანთის სოფლის სახელები უწოდეს, ზემოდ ჩამოთელილნი კი მათზე აღრეც ყოფილან და იმიტომ თათრული სახელები აქეს, ყველა სოფლებს თავის ჯამე აქეს და მოლა, ხოჯები ჰყავთ, მედერსეებიც აქეთ, სწავლა თათრულს და არაბულს ენებზეა და ამიტომ პატარა ბავშვებს ქართული აეიწყდებათ. ამათი ყადებიც ქართველნი მაჰმადიანები არიან, ესენი ქართულად არჩევენ საქმეს, ამათში ქართული კითხეაც ბევრმა იცის, საქართველოში თავიანთ ნათესაეებს ქართულად სწერენ წერილებს და საქართველოდამაც ქართულად მისდით წერილები, ამ ქართველებისაგან აქაურს ერთს მაჰმადიანს გულალა-კაკაოღლის წერილი მოსვლია, რომლითაც ისინი ეხვეწებიან და ევედრებიან, რომ ეგების ქართული წიგნები მოგეაწოდოთო. ამას წინათაც გაუგზიენია იმათთვის ქართუ-

ლი წიგნები და ეხლაც იმიტომ უთხოვნიათ ამისგან. მე გადავეცი. ამას მათეური ლექსები ანბანი-თურთ 200 წიგნი გასაგზავნად, ამათი ნაწერი ქართული წერილებიც ენახე, ქართულს ასოებს ზოგს თათრულის ასოების სახე მიუღია, ნიმუშები შეეკრიბე, ამ ხალხში რომ დღევანდელ დღემდე ქართული წერა - კითხვა და ენა შენახულა, ეს ბევრის მაგალითით მტკიცდება.

ამ დღეებში ერთს ჩემს ნაცნობს მოლასთან, ჰუსეინ-ფეენდი წითლანძესთან ვიყავი; ამასთან ერთმა ქართველმა მაჰმადიანმა წერილი მოიტანა და თათრულად აღრესის დაწერა სთხოვა, მოლამ დაუწერა; ქართულად ლაპარაკობდნენ. მე ცნობის მოყვარეობამ აღმიტაცა და წერილის პატრონს ეკითხე, თუ წერილს სად გზავნი მეთქი; მიპასუხა, რომ სტამბოლში ცოლ-შვილს უგზავნიო, წერილი როგორ არის დაწერილი მეთქი, - იმან მიპასუხა, ქართულადო. მეორე ხოჯასთან ენახე რამდენიმე ქართული წერილი, ოსმალეთში გასაგზავნი და აღრესის დასაწერად მოტანილი. ვისაც უნდა, რომ ამაზე დარწმუნდეს, ის დარჩეს ეინზე ქართველ ხოჯასთან ერთს ან ორ დღეს და იქ მაშინ დარწმუნდება ამაზე, რადგანაც ნახამს, რომ მრავალი სხვა და სხვა პირები მოიტანენ ქართულად დაწერილ წერილებს აღრესების დასაწერად.

IV.

ბათომში ქართველნი მაჰმადიანი კარგა ბლომადა სცხოვრობენ. ბათომის ქართველს მაჰმადიანებს ბათომში სამი ჯამე აქვსთ. ერთში კერძოდ ოსმალთს თათრები დაიარებიან და ორში კი ქართველი მაჰმადიანები. ერთი ჯამე ეხლა გადააკეთეს და გაახლეს. ეს ჯამე მეტად დი-

დია და ბევრის თათრულის წარწერებით არის შემკული. ჯამე გაუზღებიან ხუსეინ-ბეგ და იბრაიმ-ბეგ ბორჩხელს აბაშიძეების დახმარებით და თაოსნობით. ესენი სჩივიან, რომ ჩვენი პირველი ძეგლი ჯამე, რომელიც სულთანის დედისაგან არის გაკეთებული, დღეს მეტის-მეტ ცუდს მდგომარეობაშია ჩაყარდნილი და მის დუქნების-გაცემის ნებას აღარ გვაძლევენ იჯარითო, მესამე ჯამე ფიცრულისა, მაგრამ შიგ კარგა არის შეკრული. ამ ჯამეების მზრუნველად ზემო ხსენებული აბაშიძეები არიან, ჰუსეინ-ბეგი და იბრაიმ-ბეგი, ქართულად ლაპარაკობენ, თავიანთ სამშობლო ენად ქართულს ენას სთვლიან, თუმცა თათრულადაც-კი სწერენ და კითხულობენ. ქართული ნაკლებად სცოდნიათ და დღეის შემდეგ-კი ჩვენ უკეთ შევისწავლითო. ჰუსეინ-ბეგს ჩამოდენიმე ქართული წიგნი გადაეცემა, მან დიდის სიამოვნებით მიიღო, აქ იქ მაჰმადიანებს გადაეცემა, ამ პირებმა აღიარეს, რომ ქართველების შთამომავალნი ვართ, ამას რაღა ფიქრი უნდაო, ამასვე ამტკიცებს ჩვენი გვარები, სოფლის სახელები, მთისა და ბარისაო, ჩვენს დედა ენათ ქართულ ენას ვსთვლით, ღმერთმა ჰქნას, რომ ჩვენშიაც წავიდეს განათლებაო.

ამ ჯამეების მოღებები, ხოჯები და უფროსები ქართველები არიან, ერთს გარდა; ერთი ქანია, მაგრამ ქართული ენაც იცის. აბაშიძეებმა მიმიწვიეს ახალს ჯამეზე. მე მივედი, ლოცვა დადგა და ლოცვის შემდეგ აბაშიძეებს ჩამოდენიმე ლექსი წაეუკითხე, მოღებები ყურს გვიგდებდნენ. რაკი გაიგეს თავიანთებური ლექსები, მაშინვე აღტაცებაში მოვიდნენ და ქართულად დაიწყეს ლაპარაკი, ძალიან გაკვირდნენ აგრეთვე, როცა იმათ ქართული ასოებით დაწერილი არაბული ლოცვები წაეუკითხე, ის ლოცვები, რომლებსაც ესენი ყოველ დღე აკითხებენ ხალხსა და ბაფ-

შეგებს. ყველა ესენი ნამდვილი აქარელი ქართველები არიან. ამათი მუფთი და მუდერისიკ ქართველები არიან. ქართველი დედის გაზდილნი, ქართულად ლაპარაკობენ, თუმცა საუბედუროდ ქართული წერა-კითხვა-კი არა იციან და ცოტა ქართული ენაც სძულთ. ფანატიკობენ: ჩვენ ქართველები არა ვართო! ერთის ჯამეს გვერდით ამათ სკოლაც აქესთ, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ შვილები სწავლობენ და აქ თათრულს გარდა არაფერს ასწავლიან. ამ საქმის მოვალეობა უფრო ბათუმის მოლებს და მუფთს ედებათ, ესენი აქარელნი არიან, ქარსველი კაცები, ქართველი დედის გაზდილნი, ამათი ენაც ქართულია, მაგრამ ესენი ამ ქართულს არ პატრონობენ. ყველგან იმას გაიძახიან: რომ ქართველნი არ ვართო! საკვირველია ამათი საქციელი. ნეტა რამ შეუცვალათ ასე გული და სული. ამათთვის სულ ერთია თავიანთ ქვეყნის ქართველნი და ოსმალეთიდან მოსული თათარი, ამიტომაც არის, რომ ამ მხარეზე სულ თათარ ხოჯები არიან მოფენილნი. საუკეთესო სოფლები ამ უცხო ხოჯებს უკავიათ, ესენი სარგებლობენ ამით და საწყალი ქართველი ხოჯები საცალა პატარ-პატარა სოფლებში არიან მიყრილნი, სადაც ესენი შიმშილით იხოცებიან. მიზეზი ცნობილ იქმნა, რომ აქ თათარ ხოჯებს უფრო მიტომ გზავნიან, რადგანაც ესენი უფრო ადვილათ უქადაგებენ ქართველების სიძულვილს და ოსმალეთში გადასახლებას. ეხლა ჩვენ სრული იმედი გვაქვს, რომ ჩვენ ქართველთ მაჰმადიანთ სასულიერო ჰირნი ამას ყურადღებას მიაქცევენ და ქართველთ მაჰმადიანებში ქართველ მოლების და ხოჯების რიცხვსაც გაამრავლებენ.

საზოგადოდ უნდა ვთქვათ, რომ უფროსი სასულიერო წოდების კაცნი უფრო ფანატიკოსები არიან, ვიდრე სოფლის უბრალო ხოჯები. ფანატიკები არიან ნამეტურ

ის ქართველი მოღვლები და ხოჯები, რომლებიც ოდესმე სტამბოლში ყოფილან, ეს ფანატიკი მოღვლები თავიანთ დედა ენათ ქართულს ენას არა სთელიან, თუმცა არც არაბული იციან რიგიანად. ამ მოღვლების საშეაღებით აქაურს ქართველებში თათრული წიგნებიც გავრცელებულა და ამის გავრცელების წადილი მათში ისეა გაღვიძებული, რომ ახალ ჯამეს გვერდით, თათრულის წიგნის მაღაზიაც გაუმართავთ და იქ ეაჭრობს ერთი ოსმალელი თათარი, რომელსაც ეფენდის ეძახიან. ამ ეფენდიმ რომ დამინახა ქართული წიგნებით არაფრად ესიამოვნა და ლანძღვა დამიწყო. ამ დროს აქ იყვნენ ქართველთ მაჰმადიანები და მათ უსაყვედურეს და გააჩუმეს. მე ვერა გაეიგე რა მიზეზი ლანძღვისა. ამ დროს მე მას ერთი თათრულის ანბანის ფასი ეკითხე, თათრულს ენაზე ასე: „უსტა! ბუ ქიჩიკ ქითაბ ნეჩადრ?“, ე. ი. ოსტატო, ეს პატარა წიგნი როგორ არის? მე, განა უსტა ეარო, აი შე ქართველო, აი შე ასეთო და ისეთოეო. აქვე ისხდნენ ქართველი ხოჯები, რომლებიც აჰყენენ მას და ჩემი გალანძღვა ისე ესიამოვნათ, რომ თითქოს ოსმალეთმა ხელ მეორეთ აიკლო საქართველო, როგორც ოდესმე თვით მათი მამა-პაპაც. აქ დიდი უსიამოვნება გაიმართა, მე ეაშოშმინებდი, მაგრამ არ იქმნა. აქ მოგროვდნენ ქართველი მაჰმადიანები. იმათ შორის გამოჩნდა ისეთი, რომელმაც ეს ეფენდი გააჩუმა. გაკიცხა და შეარცხვინა, ეს უცხო კაცია და რათ ეჩხუბებო. ყველგან ცხადად შენიშნაეს კაცი, რომ აქაურს ქართველებს სულ საზღვარ-გარეთელი თათრის მოღვები, ხოჯები და სხვა უფროსი პირები აფანატიკებენ. მაგალითად: ამას წინად, პარასკევს, აქ ერთ მოლამ აი რა წარმოსთქვა ჯამეში, ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე: ის თათარი კაცი, რომელიც ქართველების გვერდით ცხოვრებას ირჩევს, ეს

იმას გავს, რომ სიკვდილის შემდეგ იმას ჯეენეთში წას-
ელა არ უნდოდესო, ჯეენეთს (სამოთხე) უარ ჰყოფსო
და სხვა.

ასეთს ქადაგებას ქართველი მაჰმადიანნი ყურადღე-
ბას აქცევენ, მაგრამ გადასახლებას კი ვერ ეწყობიან, რად-
განაც იმათის რჩევით ვინც გადასახლდა ოსმალეთში, ისი-
ნიც დაიღუპნენო. თავიანთის შეილებისთვის კი მეცადინო-
ბენ ესენი და უმეტეს ნაწილს თავიანთ ყმაწვილებისას ტრა-
პიზონის, ორლის და სტამბოლის თათრულს სკოლებში
ჰგზავნიან სასწავლებლად. ქართველ მაჰმადიანები ეხლა
ცხადად დარწმუნდნენ იმაში, რომ ოსმალეთში გადასახ-
ლებულნი მოტყუედნენ, დაიღუპნენ და სხვანი. ჩვენი გა-
დასახლება აქედამ არ შეიძლება, ეს ჩვენი მხარე ბევრად
მდიდარია ოსმალეთზეო. ეს ცხადად იქიდანაც მტკიცდება,
რომ სიმინდს ერთთავათ აქედამ ეზიდებიან, აფხაზეთიდან
და ჩვენიდან ყიდულობენ ფუთს მანეთად და იქ მიაქვსო.
იქ ფუთს შეიღ-რვა აბაზათ ჰყიდიანო. სიმინდით დატვირ-
თული ნაეები და გემები ყოველთვის მიემგზავრება ოსმა-
ლეთშიო. თუ კი ისეა, რომ იქ წვეალთ და სიმინდს აქე-
დამ დაუწყებთ ზიდვას, რალაზე წავიდეთ აქედამ, ჩვენ აქ
ეან რას გვიშლის და გვიუუტებს, რუსებმა ჩვენთვის რა
წაახდინეს, არაფერი, ერთი კაციც არ გაუქრისტიანებიათ.
ბათუმი დამპალი იყო ჰაობებისაგან და დღეს-კი მშენიე-
რი სანახავია. მაშინ კაცი თევში ვერაფერს ვერ იშოვიდა
და დღეს კი ათ შაურს შოულობს დღეში. ჩვენში რაები
არ გაკეთდა: გზები, ხიდები, რკინის-გზა, ათასი სხვანიო.
ეს მხარე ოსმალებების დროს ციმბირათ იყო გადაქცეული,
ვინც იქ დააშავებდა რამეს, იმას დაიჭერდნენ და აქ, ჩვენში
გზავნიდნენო. აქ რჩებოდნენ ეს ყაჩაღები, ტყეებში სცხოვ-
რობდნენ და ყაჩაღობით ხალხს იკლებდნენო. ერთი სიტ-

ყვით მუდმივ შიში ვიყავით, კაცი ოც ნაბიჯს ვერ გადადგამდა უშიშრად. ღლეს კი, მადლობა ღმერთს, ეს ასე აღარ არისო. ერთმა სთქვა: ჩვენი წასული ძმები რა უყუარებენ ჩვენს ასეთს მდგომარეობას და ასეთ მშვიდობიან მხარეს, ისინი უკანვე მოსტირიან თავიანთ მამა-პაპის მამულს და ყოველთვის კიცხვას უძღვნიან იმ პირებს, ვინც ესენი შეაგულიანეს და საქართველოდამ ოსმალეთში გადასახლეს.

ამ დღეებში შეეხედი ერთს ქართველს მაჰმადიანს, ახალგაზდა ყმაწვილს, გვარად აბაშიძეს. ეს ყმაწვილი ბათუმელ იბრაიმ-ბეგ აბაშიძის შვილია და ღლეს ტრაპიზონის თათრების სამხედრო სასწავლებელში სწავლობს, ამ სასწავლებელში ბევრი მაჰმადიანი ქართველები სწავლობენ თურმე და იმათ შორის თუთხმეტი ყმაწვილი ჩვენი წერა-კითხვის საზოგადოების სასწავლებელში ნამყოფია. ამ სკოლის მოწმობით მიუღიათ ეს ბავშვები, ამათ სკოლის ფორმის ტანისამოსი აცვიათ და ქართული წერა კითხვაც არა აქეთ დაეიწყებულა. მე გადავეცი რამოდენიმე ქართული წიგნი, მიიღეს. თავიანთი აღრესიც მომცეს და მთხოვეს, რომ კარგი იქნება თფილისიდან ქართული წიგნები გამოგვიგზავნოთ ზოლმეო, იქ ძალიან ეკითხულობთ წიგნებს, ქართულის კითხვას არ გეიშლიანო, ერთი ჩვენთაგანი რუსულ-თათრულის მთარგმნელად დაჰნიშნესო, ამ სკოლის ზოგი მოწაფე სტამბოლის სამხედრო ლიცეიშიაც ყოფილა. ამას გარდა ამათ მთხრეს, რომ ჩვენ იქ ქართული წიგნები გვაქვს „ღელა-ენა“ და „ბუნების კარიო“ და იქ დაბეჭდილი ზოგიერთი ლექსები ზეპირად ეიცითო. ეხლა აქა ვართ, ერთი თვით დაგვიტხოვეს და ჩვენ შინ წამოვედითო. ენკენისთვეში დაგებრუნდებითო, მთხოვეს არ დაეიწყება, ჩვენ ქართველნი

ვართ და ნუ იფიქრებთ, რომ ჩვენ ჩვენი ენა სადმე დავივიწყეთო.

ამ დღეებში გავიცანი ერთი აჭარელი ბეკი, სულეიმან-ბეკ თულუშ-ბაზადე ბეყანიძე, ანუ ძველად პირმსახურის შვილები, ესენი თამარ მეფის პირუარეშებად ყოფილან, თვითონ ეს ბეკი ახალგაზდა კაცია, რუსობის შემდეგ ქართული და რუსული ენა და წერა-კითხვაც შეესწავლია, გრ. გურიელს ნათესაედ მოხედება. აქა იქ იჯარებს იღებს, ამისი ორი ძმა სტამბოლის ლიცეიში სწავლობს. ლაპარაკი ჩამოუვდეს, კარგი იქნება, რომ ქართული არ დაივიწყეთ მეთქი, რა ბრძანებო, მიპასუხა: თათრების ხელში სამასი წელიწადი ვიყავით, ჩვენი ენა არ დავივიწყეთ და ნუ თუ ეხლა დაღვიწყებთ, როცა ჩვენ დაგიახლოვდითო. დაღვიწყება კი არა, უფრო კარგად ვსწავლობთ და მოღებსა და ხოჯებს ყურს არავინ უვდებო. შემდეგ სიამოვნებით წაიკითხა თავიანთებური ლექსები და დამპირდა, რომ მომავალს წელს თუ აჭარაში მოხვალ და წიგნებს მოიტანთ, დიდს დახმარებას აღმოგიჩენ. და მთელს ქართველ მაჰმადიანთ სოფლებში დაგატარებთო, ჩვენს ბეკებს ძრიელ სურთ რომ აჭარაში საპალატო სკოლა დაეაარსათ. ჩვენთვის ასეთი სასწავლებელი დიდად საჭიროა, რადგანაც აქეთ ვაზი ძალიან მრავლობს, ქართველ მეფეების დროს აჭარაში ბევრი ღონო მოდიოდა და ძალიან გათქმულიც იყო. ამ პატივცემულმა სულემან ბეკმა თათრული კითხვაც იცის, სტამბოლიდან ამას თათრული გაზეთებიც მოსდის, პატარა ხანს უკან მითხრა: „ძმობილო, ჩვენი შეერთება სიტყვით იქნა და არა საქმით, ვითომც ჩვენ გავიცანით ერთმანერთი, მაგრამ მე თქვენ არ გიცნობთ დაახლოვებით და თქვენ მე. თქვენ თუ რამ რჯულის საქმეზე მოსულხართ, გიჯობთ, რომ

ჩუმად იყო და არსად არაფერი სთქვათ, თორემ რაც დარჩენ ისინიც აიშლებიან. ჩვენში დარჩენილია ძველად, რომ აქარა ასი წელიწადი ებრძოლა თათარს გათათრებაზე, ვიდრე ჩვენი მამა პაპები გაუთათრებიათ და თქვენ აბათ წელიწადში რას გახდებითო, გარდა ამისა ნათქვამია, რომ ქობულეთი ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდებო და აქარა ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდებო, ჯერეთ წიგნი გვასწავლეთ, გაგიცანით, გაგიცნათ, და მერე სხვა ფრიე იქნება საქმეო. მე უთხარი: დაგარწმუნებთ და გეფიცებით პატრიოსნებას, რომ ჩვენ სახეში სულაც არ გვაქს ესენი, ჩვენს ზრუნვას მართო თქვენი გვარტომობა შეადგენს. თქვენი სამამეულო ენა, რომელიც სამი საუკუნის განმავლობაში ათასის წვითა და დაგვიტ შეინახეთ, ჩვენ მართოდ ის გვსურს, რომ თქვენში აქამდის მკედრათ დამარხული ენა აღსდგეს და ისეთი ბრწყინვა მიიღოს, როგორც შოთა რუსთველის დროს იყო დასავლეთ საქართველოს ნაწილში. მან სთქვა: ბატონო! თქვენ ამის ფიქრი ნუ გაქვთ, ჩვენ ქართულს ენას თქვენზე უკეთ შევინახავთ. თქვენ ერთი ის ბრძანეთ? რუსულს თქვენში უფრო ბევრი ლაპარაკობენ, თუ ჩვენში თათრულსაო? ჩვენი უმეტეს ნაწილმა ბეგებისამ და მოღებისამ არც თათრული ენა იციან და არც წერა-კითხვაო, მაგრამ თქვენში-კი ყველა უცხო ენაზე ლაპარაკობენო; ნამეტურ ქალები. ჩვენში კი ერთ ქალსაც ვერ ნახეთ, რომ ის თათრულად ლაპარაკობდესო. საზოგადოთ ამან ბევრი რამ მართალი სთქვა და თავის თავი ნამდვილ ქართველ მაჰმადიანათ აღიარა. ჩვენ იმედი გვაქვს, რომ ეს პატივცემული პირი მომავალ წელს საკმარისს მფარველობას აღმოგვიჩენს. ერთად ერთი საფიქრელი და სადარდელი ახლა ამ პირებისა ის გამხდარა, რომ თავიანთ წოდების შესახებ რამე გააწყონ, ამ ღირსებით დაშთენა ღლეს ჩვენ აღარ გამოგვადგებო, ჩვენ უნდა ეყძიოთ ის გვარიშვილობა, რაც ჩვენი მეფეების დროს გვქონდაო, ღლეს კი ჩვენ არაფერი ღირსება გვაქვს, ჩვენი ძველი წერილები და საბუთები სტამბოლშია წაღებული, ჩვენ არ ვიცით ესენი სად ინახება, ახლა გვინდა თავად აზნაურობის შესახებ დავა და-

ვიწყოთ და არ ვიცით, როგორ მოვახერხოთ, იმედია, რომ ამ საქმეში საქართველოს თავად აზნაურებიც დაგვეხმარება და იმეცადინებენ, რომ ჩვენც მოგვენიჭოს უფლება და იმათან შევეერთდეთ სამუდამოთ. ყველა ბევრებს თურმე ეს აქეთ სადარდელათ და ყველა ამას ნატრობს, თუ როდის რა გვეღირსება და რა იქნება ჩვენს თავზეო. მიწების გამიჯენასა და განსაზღვრის საქმეებსაც ესენი ძრიელ შეუფიქრიანებია. ჩვენ გვეუბნებიან, რომ მიწა ოსმალეთში არაყის ეკუთვნის, იგი სახელმწიფოა, ამიტომ თქვენი მამულები სახელმწიფოთ უნდა წავიდესო. ჩვენ დაუმტკიცეთ, რომ ეს ჩვენი მხარე არც სათათრეა და არც ჩვენა ვართ თათრებიო. ჩვენ ქართველები ვართ, მხოლოდ რჯული ოსმალური გვაქესო. ერთმა იმათგანმა მითხრა: ბათუმის სულში მკითხეს: ვინა ხარო! მე უთხარი: რომ ქართველი ვარ, ძალა დამატანეს, რომ თათარი ხარო, მე უთხარ: ქართველი! იმათ თათარიო. ბოლოს მთარგმნელი მოიყვანეს და იმან მკითხაო, მასაც ასე უთხარი. არაო, მაინც მითხრა: შენ თათარი ხარ და რჯულიც თათრული გაქესო, მე მაინც ჩემი უთხარი; მე ქართველი ვარ და ქართული ზნე-ჩვეულება მაქესო, ჩემს რჯულთან რა ხელი გაქესო, როგორც გინდა ისე ეილოცებო. ამავე პირმა აღვიარა: ფანატიკების ბრალია, რომ ჩვენს წერაკითხვის საზოგადოების სასწავლებელში 10 ყმაწვილზე მეტი არ სწავლობს ქართველთ მაჰმადიანი, თუმცა ეს სასწავლებელი მათთვის არის დაარსებული და 10 ყმაწვილი-კი არა, 60—70 ყმაწვილი უნდა იყოს მოსწავლე. ესენი ეუბნებიან ხალხს: რომ თქვენს შვილებს ქართველების სასწავლებელში ნუ მიაბარებთ, თორემ სულითაც და ხორცილთაც წაწყდებითო, ხალხიც ყურს უგდებს, შვილებს ისე უსწავლელად სტოვებენ და ან თუ ასწავლიან, მოლასთან მიჰყავთ ყმაწვილები, ამის წყალობით ქართველი მაჰმადიანები სწავლა განათლების მხრივ ძალიან უკან არის ჩამორჩენილნი, სამზღვარ გარეთ ნასწავლი ქართველი მაჰმადიანები-კი ამათ არ ადგებათ, რადგანაც სამშობლო ენისა და ერის სიყვარულიც უქრებათ, ამათ ქართული ენა და უსწავლელი ხალხი აინუშიაც არ მოსდით.

ბათუმში საეპრო საქმეების მწარმოებელმა ქართ-

ველ. მაჰმადიანმა ბატონმა შეაენაძემ გადმოცა, რომ ბათუმის ვაჟარ ქართველ მაჰმადიანებთან ქობულეთის სკოლის დაარსების შესახებ საუბარი მქონდა და გადავსწყვიტეთ, რომ ამ თავითვე 200 მან. შეეწიროთ და შემდგაჯ არ მოვაკლოთ ჩვენი ზრუნვა, ოღონდ კი ჩვენს ბავშვებს ქართულსა და რუსულს ასწავლიდნენ.

ამ პატივცემულმა ქართველ-მაჰმადიანმა დიდი გულისმოდგინება გამოაჩინა. ეს დიდად მოწადინეა ქართველ მაჰმადიანებში სკოლების დაარსების. თვითონ მეტად ზრდილობიანი კაცია, ნამდვილი ქართველი. ამას ერთობ მჭიდრო კავშირი აქვს ბათუმში მყოფ ქართველ მაჰმადიან მოწინავე პირებთან და ყველას ეუბნება და ავალებს, რომ განვითარების გზას შეუდგეთ და ჩვენი შვილებისთვის რამე ეიზრუნოთო. სწორედ საქმები არიან ასეთი ქართველი მაჰმადიანები; ღმერთმა ქმნას, რომ ასეთი კაცები გამრავლდეს და ამათის საშეალებით და გამრავლებით მათში სწავლა განათლების სიყვარულმაც აიღვას ფეხი. ეს იყო ჩვენი მამა პაპის ნატვრა, წადილი და ანდერძი და ესევე შეადგენს ჩვენს დიდს ნატვრას, სიხარულოს და მისწრაფებას. ამიტომ ვისურვებთ და ვინატრებთ, რომ ქართველ მაჰმადიანებში სწავლა განათლებას ფართო ალორძინება მიეცეს და ამ ალორძინების საშეალებით მათში სწავლა-განათლება და მეცნიერების სიყვარულიც დამკვიდრდეს. ცხადი საქმეა, რომ ესენი მაშინ აღვილათ გაარჩევენ იმას, თუ სარწმუნოება რა არის და გვარი რა არის. იმედია, რომ მაშინ ესენი გვარსა და სარწმუნოებას ერთათ აღარ არევენ. გაიგებენ, რომ სარწმუნოება სხვა არის და ქართველობა სხვა. რომ თავის დღეში მათ სარწმუნოებას ქართველობის უარის ყოფით არაფერი მიემატება. ამის ნიშნები უკვე მათში სჩანს, მხოლოდ ამას პატრონები უნდა, გულ შემატკივარი კაცები. აქეთ ქართველი მაჰმადიანები ჯერეთ ისე გაუანატიკებულები არ არიან, როგორც ჯავახეთში. ჯავახეთში თუმცა სკოლებიც დაიშართა ამ 15 წლის წინეთ, მაგრამ უხეირო მღვდლების და მასწავლებლების მეოხებით ფანატიკობა უფრო წინ წავიდა, აქ თათრულმა ენამ ფეხი აიღვა და ჯავახეთის ბევრს სოფელში მცხოვრებთ დღეს ქართული ენაც და-

აეიწყდათ, აქაურ ბეგებსაც კი არ სწამთ ის, რომ ოდესმე ქართველთ შთამამავლნი ყოფილან, პირში-კი გეტყვიან, რომ ღიახ, აღრე ქართველნი ვყოფილეთო, მაგრამ პირს უკან კი გულში ხელ ჩაიკრავს. ამას ბეგები შერებიან აქეთ და უბრალო ხალხზე რაღა ესთქეათ. ეს რასაკვირველია პირველი ჩენი უხეირობის ბრალია და მეორე იმისი, რომ რაკი ეს მხარე 1827. წლებში საქართველოსთან შემოერთდა, მას შემდეგ ოსმალეთის ხოჯებმა ამ მხარეს დიდი ყურადღება მიაქციეს, აქ ოსმალს მოღლები ჩუმად შემოდიოდნენ და ხალხს ქართული ენის ზიზღს და ფანატუკობასაც უნერგავდნენ. შიში ჰქონდათ ამათ, რომ არაეინ გააქრისტიანონო. გაქრისტიანებით კი არაეინ გაუქრისტიანებით და ამათ-კი თავიანთ სამშობლო ენა დაკარგეს! დაკარგეს იმ მხარეში, რომელიც ჩვენთან კარგა ხნის წინეთ შემოკაეშირდა. რას იტყვის ამაზე ჩენი ქართველობა? ის ქართველობა, რომელთაც შეძლება და ძალაც აქესთ და ამის ზრუნვა და მოვალეობაც აწევსთ კისერზე. ახალ შემოერთებულ მაჰმადიანებზე კი ჩვენ ამას ვერ ვიტყვი, აქეთ უფრო შეუნახავთ ქართული ენა და ჩვეულება. ამათში ყველა ქართულად ლაპარაკობს, წერა-კითხვაც ბევრმა იციან, ბეგების ზოგი ერთნი ქართველობენ და პირდაპირ ამბობენ, რომ ჩვენ ქართველები ვართო, ამავე ჰაზრის არიან ხან და ხან მათი სასულიერო პირნიც და ბევრ მათგანმა წერა-კითხვაც იცის ქართულად.

V.

ამ მხრის ქართველების გულის სატკენი ერთი მხოლოდ ის არის, რომ საერთოდ ყველა ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთი თავი დიდად ობლათ მიაჩნიათ და სულ იმას დარდობენ, რომ ჩვენ დიდ-კაცები აღარ გვეყენანო. ჩენი დიდი კაცები ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლდნენ და ჩვენ კი აქ ობლათ დაგეტოვეს, თუმცა ამ ობლობით ჩვენ არაფერი წაგვერთო და ბევრათაც წინ წაველითო, ოსმალეთის სახემწიფოში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიან დიდ-კაცების და ფაშების შესხებაც ხშირათ საუბრობენ. სადაც-კი შეზღუდებით, ყაენახანაში, სადმე საეაქროში, ჯამე-

ში, მედრესეში თუ სხვაგან. ყველგან ამას ამბობენ: ეჰ, ჯანუმ, ჩვენი დიდი კაცები სხვაგან ცხოვრობენ და გინდ რომ აქ იყვნენ, მაინც დღეს ისინი ჩვენ ველარ გამოგვადგებოდნენ, იმიტომ რომ, დღეს აქ რუსული ენა არის საჭირო და იმათ კი რუსულის ლაპარაკის სიტყვაც არ იციან. ამით იმედოვნებენ ესენი, თორემ ეს რომ არ იყოს, მაშინ სულ მათ წუხილში იქნებოდნენ. მე ბევრ ალაგას და ბევრს პირს უთხარი, რომ ნუ დარდობთ, ჩვენ ყველა ქართველები ვართ, ჩვენი დიდი კაცები თქვენი დიდი კაცებიც არიან და თქვენი ჩვენი მეთქი. ეს სულ ერთია, ჩვენი დიდი კაცები ისინი არიან, ვინც ჩვენთან არიან და ჩვენს ქირსა და ლხინში მონაწილეობას იღებენ მეთქი, მაგალითად: მე მათ შოთა რუსთაველი უხსენე, დავით აღმაშენებელი და თამარი. თამარზე ყველამ მოწიწება განაცხადა. ამის ამბები ერთ ალაგას მკითხეს, როცა ვეუბნებოდი, იმ დროს სულ სმენათ გარდიქცნენ. ამათშიაც მოფენილა ძველი ქართული სახალხო ლექსი: ლექსის ბევრნაირი ვარიანტია, ყველგან გლოვნაკი იხატება, რომ თამარ დედოფლის საფლავი დაკარგულია ჩვენთვისაო. აი:

„აღსდგე თამარ დედოფალო,
შენთვის სტირის საქართველო.
სად ვიყავით, აქ სადა ვართ,
მწუხარებაში რათა ვართ?
სასიკედილოთაც მზათა ვართ;
აღსდგე თამარ დედოფალო!
სტირის შენთვის საქართველო.
თან გამოგყენენ ქართლ-მამაცნი,
აქ დაერჩომილვართ ღიაცნი,
მაბეზლარნი და ზარმაცნი.
აღსდგე თამარ დედოფალო,
სტირის შენთვის საქართველო.
დედაო, შენ, ძალოვ ჩვენო,
სადა ხარ შენ ხმალო, მკრელო,
ქართველთ განმანათლებლო.
აღსდექ თამარ დედოფალო,
სტირის შენთვის საქართველო“.

ბევრ ალაგას ერეკლეს სახელსაც ახსენებენ. ერთმა

ხოჯამ მკითხა: ერთი დიდი ერეკლე ხანი რომ იყო, იმის შთამომავალი დღეს ვინ მეფობს თფილისშიო. მე მიუგე რომ აღარაეინ, მაშ რა იქნენო? რუსეთში გადასახლდნენ და იქ დაიხოცნენ ამან შუბლზე დაიკრა ხელი, ჰაიგიდი, ჰაიო! მეორემ მითხრა: საქართველოს რა აკლდა, ბატონოვო, ყველაფრით მდიდარი იყოვო, მხოლოდ ერთი ერთობა აკლდაო, ჩვენ რომ ერთობა გექონიყო, მაშინ ვერც ოსმალთი გაგეტეხდა და ვერც სპარსნიო, მაგრამ ჩვენი ცოდვები ზილან ჩვენმა მტრებმაო, ერთმა სიტყვა: ჩვენს ქართველობაზე თქვენ დაგარწმუნებთ, რომ ჩვენ ნამდვილი ქართველები ვართ, ვიდრე რუსეთი მიგვიღებდა, მანამდის ჩვენ ჩვეს თავებს ქართველებათ ვალიარებდით. 1850 წლებამდის თათარს ჯარიც არ მიეცით, აუჯანყდით, ჩვენ შეუთვალეთ, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, თქვენთვის ჯარის კაცი არც გვიძლევია და არც მოგცემთო. გარდა ამის ბერლინის კონგრესზე ჩვენ დებუტაციაც გავგზავნეთ და კონგრესს ესთხოვდით, რომ ეს ჩვენი მხარეც გაენთავისუფლებიათ ისე, როგორც ბოლღარელების და სხვების. ამისთვის დიდი დახმარება მოგვცა ანგლიის სამართველომ—სამი ათასი სტრელინგი. ამავე თხოვნით ჩვენ უნდა მიგვემართა რუსეთისთვის და ამ საქმეში დახმარება და მფარველობა გვეთხოვნა, გვეთქვა, რომ ჩვენ როგორც ქართველთ შთამომავალნი და ოსმალთს ხელში მყოფნი ეგები გვიპატრონოთ და გავგათავისუფლოთო. ეს განძრახვა ოსმალეთმა შეგვიტყო, კაცები გამოგზავნეს, სუყველა მოთავეები დაიჭირეს და წაიყვანეს ოსმალეთში, ღლეწანდლამდის კაცმა არ იცის მათი საქმეო, ეს სუყველა კი იმან გამოიწვია, რომ ჩვენკენ ოსმალეებმა სალდათის თხოვნა დაიწყესო. სალდათი მაინც წაიყვანეს და ამ საშუალებით შეისწავლეს ჩვენებმა თათრული ენაო, თორემ ჩვენში სულ არ იცოდნენ თათრულიო.

აი რამდენიმე ცნობა იმ ქართველ მაჰმადიანთ ფაშების შესახებ, რომელნიც ღლეწანდლამდე ოსმალეთში სცხოვრებენ და იქ ამათ კარგი საპატიო თანამდებობაც უჭირავსთ, იქ ბევრმა მათგანმა ქართული წერა-კითხვაც იცის და ოსმალეთიდან საქართველოში თავის ნათესავებს ქართულად სწერს წერილებს, ასეთ ფაშებისაგან მო-

წერილ წერილებს კაცი ხშირად შეხედება. აქეთ სხვა და სხვა ოჯახებში. 1, ოსმან ფაშა, გვარად თავდგერიძე, ძველი ქართველ თავადის შვილის თავდგერიძიანთ შთამომავალი, ქართული ენის კარგათ მცოდნე, ამან ქართული წერა-კითხვაც იცის, და ნათესავად მოხედება პატიესაცემ თავად გრ. გურიელს. დღეს ეს ფაშა ტრაპიზონის გუბერნატორია, ომის გათაყების შემდეგ ეს ფაშა ტრაპიზონიდან წერილებს სწერდა ქართველ მაჰმადიანებს და ურჩევდა, რომ საქართველოდამ ნუ აიყრებითო, ეგ ქვეყანა ძვირფასი ქვეყანაა, თქვენი მამა-პაპის სამშობლოა. ნუ გადმოსახლდებით აქეთ, თორემ ბოლოს ინანებთო. ჩვენ ნუ გვიყურებთ, ჩვენ ფაშები ვართ, ჩვენ დიდ ჯამაგირებს გვაძლევენ და ამიტომ წამოველით აქეთ, თორემ თქვენსავეით რომ ვიყოთ, მაშინ ფეხსაც არ მოვიცვლიდით მანდედამაო, ყოველთვის ამ აზრის ყოფილა ეს ფაშა, მაგრამ ბევრმა ამ ფაშის სიტყვები არ დაიჯერეს, დაიწყეს ოსმალეთში გადასახლება და ბოლოს ამ ფაშის სიტყვაც გაუმართლდათ, მაგრამ რალას იზაენდენ, გეიან-ლა იყო. ოსმან ფაშას-კი სადაც უნახავს ეს გადასახლებულნი ყველგან და ყოველთვის დიდი საყვედურები უთქვამს, რათ გადახველით ჩემ სიტყვასო? ამათი ცოდვა ზიდოს ალი ფაშა თავდგერიძემ, იყოს პასუხის მგებელი საქართველოს ისტორიაში, რადგანაც ერთი მოთავე პირთაგან ესეც არის ქართველების გარდასახლებაში. 2, ალი ფაშა თავდგერიძე, ქართული ლაპარაკი და წერა-კითხვაც იცის, ამისაგან მოწერილი წერილები აქეთ ბევრს აქეს, სხვათა შორის გრ. გურიელსაც, რადგანაც გრ. გურიელს ეს ნათესავათ მოხედება. ომიანობის დროს ამ ფაშას ლალატს სწაშებდნენ, ამიტომ ალი ფაშას და იმ დროის ბათუმში მყოფს ოსმალეთის უფროსს სამხედრო მინისტერს დერეიშ ფაშას ჩხუბი მოუვიდათ და საჩივარიც ასტებეს, გამოჩენილს და დიდათ ცნობილს ალი ფაშას ვითომც და ლალატის გამო ხალხმა შემდეგი ლექსი გამოუთქვა, რომელსაც კარგათ მღერიან ქართველი მაჰმადიანები. ალი ფაშა დღეს მთელს ოსმალეთსა და მაჰმადიან ქართველებში დიდათ ცნობილი კაცია. აჲ ლექსიც.

„ხეანთქარი და რუსი ჩხუბობს, იგი არის ორივე ეში. ალი ფაშამ გეილალატა, აგეიყვანა კეირიკეში.

მან რომ ფულები აიღო, ჩვენ დაგეტია სხვისა ხელში, კაი რომ არ დამართვია, ბაწრით ჩაათრიეს გემში, მისი ყვირილი გვესმოდა, სუფსას გაღმა ბაილეთში.

ღვერიშ ფაშა ალი ფაშას ეუბნებოდა: რომ თქვენ

ქართველები ხართ და ჩვენი ღალატი გინდათო, რუსები-საკენ გადახვალთ და გეილალატებთო. მაგრამ მე კაი დროს მოგასწავრითო, ალი ფაშა, რასაკეირეელია წინააღმდეგს ამბობდა, ეს მართალიც იყო, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანები დიდი ერთგულნი იყვნენ იმ ოსმალეთის სამეფოსა, რომელმაც ოდესმე მათი ქვეყანა აიკლო, ყველაფერი აქციე-ანგრია და ბოლოს კი მაინც ყველა თვის მორჩილათ გაიხადა. ომის გათაყების შემდეგ ღვერიშ ფაშას საწინააღმდეგოთ და დასამტკიცებლათ სულთნის წინაშე, ალი ფაშა გადასახლდა ოსმალეთში და ნიშნათ ერთგულების თან გადაასახლა შვიდი ათასი კომლი, რომლებიც აფრიკისაკენ იყვნენ გადაკარგულნი და იქ დასახლებულნი. ალი ფაშა, როგორც თავდგერიძის გეართაგანი ნათესაფი იყო გრ. გურიელისა, ამიტომ გრ. გურიელი ბევრს ეხვეწებოდა თავის ნათესავს: ალი-ფაშა! შენ თუ მიხვალ წადი ოსმალეთში და ამ ხალხს ნუ აგულიანებო, მაგრამ ალი ფაშა უარს ეუბნებოდა, არ შემიძლიან, მე რუსების ახლოს ვერ დაერჩები, მე თათარი ვარ, არ შემიძლიან აქ ყოფნაო. ასე და ამ გეარათ ალი ფაშა გადასახლდა ოსმალეთში და თან გადასახლა კარგა ბევრი ქართველები. ამ გადასახლებულთ უმეტესი ნაწილი იქვე გაწყდა, სადაც დაასახლეს, ალი ფაშას კი ღირსებია თავის გულის წადილი, სულთნისაგან მადლობა მიუღია და დიდი საჩუქრები.

ანგარების მოყვარე და შურის მეძიებელი ალი ფაშა დღეს სტამბოლში სცხოვრებს, აქ მას ულუფას აძლევენ და არსად უშეებენ სხვა და სხვა მიზეზების გამო. ამ ფაშასაგან ქართულად მოწერილი წერილი პატივცემულს გრიგოლ გურიელთან ენახე. ალი ფაშა ომის გათაყების შემდეგ ბევრს მეცადინეობდა რომ გრ. გურიელისათვის რამე ბრალდება დაედო, მაგრამ ვერც ეს მოუხერხდა, ოსმალეთში ამისაგან გადაყვანილი ქართველნი კი ნათლად

დარწმუნდნენ ალი ფაშის ღალატსა და მოტყუებაში. 3, რამიზ ფაშა ღუშბაძე, მოხუცებული კაცია. 1855 წ. ომებში განითქვა სახელი. ქართული წერა-კითხვაც იცის. 4, ფერხად ფაშა მაჭავარიანი, ქართული ენის და წიგნის მცოდნე. 5, მეჭმედ ფაშა შაფიძე, ქართულის ენისა და წიგნის მცოდნე. 6, ჰასან ფაშა თავდგირიძე, ქართულის ენისა და წერა-კითხვის მცოდნე. 1855 წლებში განითქვა ამ ჰასან ბევმა სახელი და ფაშობაც მიიღო. ამან აიღო ოზურგეთი და ორპირში აპირებდა ჩასვლას. იმედოვნებდა, რომ თფილისის ფაშად მე დაეჯდებოდა. მაშინ ამას გამოუთქვეს შემდეგი ლექსი.

ჰასან ბეგი თავდგირიძე, გარისხული ღეთისგან მეტი, თათრის ფაშობა იშოვა, სულ მთლად დაეიწყა ღმერთი, შეკვეთილში შემოვიდა, იძახოდა: — „ოღან გეთი“, ღენერალმა უოსტატა, დაუტოვა ოზურგეთი.

ლანჩხუთამდის მას ეცალოთ, მერე ჩვენ გვიყუროს ერთი, კულურღულებ დაეუძახოთ, და აღარ გაუშვათ ერთი, გიჯედ ვიყავთ მილიცია, რუსის ჯარი მეტათ ცოტა, ცხრა ათასი თათრის ჯარი, წინ დაგვიხედა, გვებოროტა.

პოლკოვნიკმა ერისთავმა, წინ გაუშვა ერთი როტა,

გაექცენ და ჩაერივნენ, მიჭირები აიშალა,

ეინც არ მოჰკლეს, დაიჭირეს, ყელს მოაბეს დიდი ფშალა,

ცხრა ათასი კაცის რიცხვში, შეიდასმა ძლიეს გაიმშრალა.

ჰასან ფაშა ჩემი ძმაი, თავე მოჭრილი დაეინახე,

წინ ღლეებში მან გადამწვა, მით მომიგო მე მახე,

რადგან ჩემი ძმა იყო, ბოლოს მაინც მე დაემარხე.

ამ ფაშას შესახებ ბევრი ამბებია დარჩენილი. 7, ჯეშილ ფაშა ყანთელიძე, ქართული ენისა და წერა-კითხვის მცოდნე. 8, რამაზ ფაშა. 9, ხამიდ ფაშა. 10, რაშიდ ფაშა. ძმანები ღუშბაძეები. 11, ვასილი ფაშა ღუშბაძე, შვილი რაშიდ ფაშასი. ქრისტიანული სახელი უწოდებიათ მისთვის, რადგანაც მისი პაპა ქრისტიანი ყოფილა და სახელათ ვასილი რქმევია. 12, ხოსროვ ფაშა, ერისთავი, დიდი მინისტერი, ეს ფაშა ერთს დროს ინგლისში ოსმალეთის ელჩადაც ყოფილა, იცის ქართული ენა და წერა-კითხვა. ამას გარდა იცის ინგლისური, ფრანგული და სხვანი. ევროპიულათ არის განათლებულიო. 13, მეჭმედ ფა-

შა ანთელიძე. 14, ხასამ ფერი ფაშა აჭარელი, სოფელ ბორჩხელი, ევროპიის ბევრს სახელმწიფოებში ელჩათ ნამყოფი, იცის სხვა და სხვა ენები. 15, დედე ფაშა აჭარელი, სოფელ ქედელი, ქართული ენის და წერა-კითხვის მცოდნე. 16, შაქირ ფაშა ხიმშიაშვილი, მცოდნე ქართული ენისა და წერა-კითხვისა. 17, სელიმ ფაშა აცესლადე, ქართული ენის მცოდნე. 18, მეჰმედ ფაშა გუზჯადე, ქართული ენის და წერა-კითხვის მცოდნე. აფრიკის მთავარ სარდალი. 19, მუსა ფაშა ხუნდაძე. 20, მეჰმედ ფაშა ეახეხიშვილი, აღრიანაპოლის გენერალ გუბერნატორი. ამ ფაშის დიდი მოყვარეა აღრიანაპოლში მცხოვრები ქართველთა კათოლიკე მოძღვარი პატივცემული ათანასე ნასყიდოვი, საფრანგეთის უმაღლეს სასულიერო სასწავლებელში გაზდილი, კარგათ მცოდნე ქართულის ენისა, მკადაგებელი და დიდათ მოყვარე ქართულის მწიგნობრობისა, ეს პატივცემული პატრი ბედმა აღრიანაპოლში გადახვეწა, აქ ეს იმყოფება ქათოლიკეების ეპისკოპოსის თანაშემწედ და სკოლების უფროსად. ამ პირს მისელა მოსელა აქეს ეახეხიშვილთან. ეახეხიშვილი დიდათ სწუხს საქართველოს გამო. ამ პატრმა მისთვის წიგნებიც გაიწერა და ერთ ღროს მე ამისაგან დიდი თანაგრძნობის წერილიც მივიღე. ამის შესახებ ორჯერ სამჯერ აქაურს გაზეთებშიაც იყო ცნობები დაბეჭდილი, რომელიც ეკუთვნის საქართველოს დიდათ მოყვარე შეილს პატრს ათანასე ნასყიდოს. 21, ბერი ფაშა თაედგირიძე, მაკედონიისა და ალბანიის მთავარ სარდალი; ქართულის ენის და წერა-კითხვის მცოდნე. ამ ფაშებს გარდა სხვებიც სცხოვრებენ და აქ ამათ დიდი ადგილებიც უჭირავსთ, მათი მნახელი ქართველი მაჰმადიანები ამბობენ, რომ ამ ფაშებს საქართველო დიდათ უყვართო. ჩვენ კაცს რომ ნახვენ ოსმალეთში, აღარ იციან რა ჰქნანო და ყველას იმას გვეკითხებიან, თუ რუსის ხელში როგორ ცხოვრობთო? ჩვენს კაცს დიდს პატივს სცემენ და ზოგი ერთი სულ იმ რჩევას იძლევიან, რომ მაჰმადიანთ ხოჯებს და მოღებს ნურათერს დაუჯერებთო და აქეთ ნუ გადმოსახლდებითო. თქვენი ქვეყანა მეტად სჯობია ოსმალეთსაო. ამასაც დღეს თუ ხვალ სხვა და სხვა სახელმწიფოები აიღებენ და თქვენ

უარეს მდგომარეობაში ჩაეარდებითო, ისევ შეჩვეული კი-
რი სჯობია შეუჩვეველს ლხინსაო. გარდა ამის, ეგ თქვენი
სამამეულო მხარეა, მანდ უცხოვრიათ თქვენს მამა პაპას,
თქვენს წინაპრებს, მათი საფლავებიც მანდ არის და მა-
თი სალოცავებიცო, ჰაერიც მანდაური სჯობს, წყალიცა-
და მოსაყალიცო. ოსმალეთი რომ აიღოს ეინემე, მაშინ
ჩვენც აქედამ მანდ გადმოვალთო, ჩვენ მანდ უფრო მო-
გვეჩჩის გულიო.

ჩვენდა სასიამოვნოდ, ჩვენ ზოძმე ქართველ მაჰმა-
დიანებმა კარგათ მიხედნენ, რომ აქედამ მათი გადასახლება
უბრალო იქნება და ამიტომ ახლა ისე აღარ ლაპარაკობენ ამა-
ზე. თუმცა ცოტ-ცოტა კიდევ მიდიან ხოლმე, ამის სენი
უფრო ახალციხის ქართველ მაჰმადიანებს აქვსთ მოდებუ-
ლი. როგორც იწერებოდნენ, „ივერია-ში“ ესენი ეხლაც გა-
დიან აქედამ. მაგრამ სცდებიან, სცდებიან მიტომ, რადგა-
ნაც ვინც-კი აჭარა-ქობულეთიდან გადასახლდნენ, ისინიც-
კი ცხარეს ცრემლით მოსტირიან თავიანთ საყვარელ სა-
ქართველოს. ესენი გადასახლდნენ, თავიანთი მამულები ოხ-
რათ დასტოვეს, ესენი აქ სხვებმა დაიჩემეს, მასზე გააკე-
თეს მშვენიერი სახლები, ქარხნები გაიმართა, ეპკრობა,
მუშაობა და სხვანი. წინათ კი რას გაედა აქ, არაფერს,
ქაობის მეტი სხვა არა იყო რა. ქართველ მაჰმადიანებმა-კი რა
გააკეთეს ოსმალეთში და რა მიიღეს ოსმალეთის მთავრო-
ბისაგან? არაფერი სიკეთე, გაჭირება, სიღატაკე, სიშიშველე და
შიმშილი. ამათ სამშობლოში ამათი მოადგილენი დაწინაუ-
რდნენ და დღეს ქართველთ მაჰმადიანები შურით უცქერიან
ამ ახალ პატრონებს და დანანებით ამბობენ, რომ ეს რა
მოგვივიდა, რათ გადმოვსახლდით აქეთა, რატომ იქ არ
დაერჩით და ჩვენს მამულში ჩვენ არ წაედგით წინ ფეხიო.
მაგრამ რაღა დროს, ერთობ გვიან. მიტომ მგონი ქართ-
ველთ მაჰმადიანებმა უნდა ადვილათ მიხედნენ ამას, რომ
მათი აქედამ გადასახლება იქნება მათი უბედურება, სიღა-
ტაკე, შიმშილი, სიტიტელე, ათასნაირი სატკიერები და ბო-
ლოს უსიხარულოდ დახოცვა. მგონი მაგალითები კმარა,
მათ ბევრი უნახავსთ ამის დასამტკიცებელი.